

les polítiques de temps: un debat obert

**Teresa Torns
Vicent Borràs
Sara Moreno
Carolina Recio**

L'ús harmonitzat del temps i la seva gestió és un dret de les persones. Aquest és un dels eixos principals de les polítiques públiques dels Nous Usos Socials del Temps que estem desenvolupant des de l'Ajuntament. És fonamental que tothom pugui compaginar i equilibrar els diferents aspectes de la vida personal repartint el seu temps entre el treball, la família, els amics, la cultura, el lleure...

L'organització del temps a la societat és un dels factors que incideix més directament en la manera en què cada individu harmonitza i gestiona el seu temps personal. Per això, a mitjan la dècada de 1990, vam començar a treballar per democratitzar la cultura i promoure la igualtat d'oportunitats des del programa Barcelona Bonanit, incidint en l'organització social del temps d'un grup concret de la població: la gent jove. Paral·lelament, el Congrés de les Dones de Barcelona va elaborar algunes propostes respecte als usos del temps, la ciutat i les persones.

De tots aquests plantejaments se'n deriven diverses actuacions, com ara la remodelació dels horaris de les biblioteques, del metro i dels transports públics en general, la modificació dels seus recorreguts, les experiències de càrrega i descàrrega silenciosa durant la nit, o el canvi gradual dels horaris dels mercats.

Paral·lelament a una sèrie d'estudis que ens indiquen les noves tendències i necessitats de la societat, hem posat en marxa tot un seguit d'experiències pilot que ens permetran de continuar avançant en aquesta reorganització del temps social.

L'harmonització del temps de les persones comporta, alhora, més benestar i més equitat entre els homes i les dones, objectius finals de les Polítiques Públiques dels Nous Usos Socials del Temps.

Jordi Hereu

Alcalde de Barcelona

Imma Moraleda

Regidora dels Nous Usos Socials del Temps

Redacció

Teresa Torns, Vicent Borràs, Sara Moreno, Carolina Recio
QUIT (Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball).

Edició

Ajuntament de Barcelona
Regidoria Nous Usos Socials del Temps a la Ciutat.

Direcció col·lecció

Ajuntament de Barcelona
Programa Nous Usos Socials del Temps
Orland Blasco i Aleu

Disseny gràfic

Estudio Angel Uzkiانو

© de l'edició: Ajuntament de Barcelona. Sector Serveis Generals
Regidoria Nous Usos Socials del Temps a la Ciutat.

Impressió i producció

Imatge i Producció Editorial Municipal

1ª Edició novembre 2006
Dipòsit legal:

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ	7
1. LES POLÍTIQUES DE TEMPS: UNA MICA D'HISTÒRIA	11
1.1. Les dones canvien el temps: un avantprojecte de llei relativament fallit	13
2. QUAN EL TEMPS ES FA VISIBLE	17
2.1. Els estudis sobre l'ús del temps	17
2.1.1. Les insatisfaccions i el clam per la dimensió qualitativa del temps	19
2.2. La visualització del temps com a indicador de les desigualtats de gènere	21
2.3. La dimensió política del temps	22
3. PREPARANT EL CAMÍ VERS LES POLÍTIQUES DE TEMPS	25
3.1. El temps i el replantejament del benestar	25
3.1.1. El replantejament de l'estat del benestar i de la ciutadania	26
3.1.2. Repensar el benestar des del temps de vida	29
3.2. L'emergència de nous escenaris	32
3.2.1. La ciutat i la vida quotidiana	32
4. LES POLÍTIQUES DE TEMPS REALMENT EXISTENTS	35
4.1. Les polítiques de temps de treball: un punt de partida indefugible	36
4.1.1. La disciplina laboral del capitalisme: un qüestió de temps	37
4.1.2. Polítiques «amables» per ampliar o pal·liar la disponibilitat laboral	38
4.1.2.1. El temps de treball i la conciliació de la vida laboral i familiar	40
4.1.3. El temps de no treball com a «recompensa». Temps lliure, temps per consumir	40
4.2. Les polítiques de temps i ciutat	42
4.2.1. Les polítiques de temps i ciutat a Itàlia	43
4.2.2. Les polítiques de temps i ciutat a França	45
4.2.3. Alguns exemples alemanys	46
4.2.4. Les polítiques de temps i ciutat a Barcelona	46
4.2.5. Una experiència diferent: les ciutats lentes	48
4.3. Les polítiques de temps i el cicle de vida	49
4.3.1. Les polítiques de temps i el cicle de vida a la Unió Europea	51
5. CONCLUSIONS	55
BIBLIOGRAFIA	59

INTRODUCCIÓ

Tractar de fer un balanç de les polítiques de temps pot semblar un objectiu il·lusori o, si més no, poc enraonat, en particular, perquè les polítiques de temps són gairebé inexistents. O, si ho preferiu, perquè les polítiques de temps no tenen gaire més concreció que un seguit de propostes o de lemes més o menys encertats que s'han popularitzat en aquest darrer període. El territori d'aquestes propostes són alguns indrets –sovint, ciutats europees–, on el benestar material de la majoria de la població ha permès de desenvolupar aquest tipus de plantejaments. Fins i tot es podria dir que, a primer cop d'ull, les polítiques de temps són una mena de calaix de sastre on s'hi poden comptar un seguit de propostes i d'actuacions diverses i heterogènies que tenen el temps com a paraigües o eix vertebrador, i que, més enllà d'aquesta característica, qualsevol altre tret comú s'emmarcaria en el fet que tracten de millorar el benestar existent de la ciutadania.

També es podria aventurar la hipòtesi que bona part de l'atractiu de les polítiques de temps rau en la seva facilitat per oferir una lectura amable de la realitat de les societats del benestar contemporànies, probablement, perquè la mateixa immaterialitat del temps permet, d'una banda, no posar necessàriament de manifest la cara oculta o menys amable d'aquestes societats –persistència i augment de les desigualtats socials expressades a través de fenòmens com ara la pobresa, l'exclusió social, la marginalitat, les discriminacions, etc.– i, de l'altra, perquè les polítiques de temps semblen haver esdevingut una manera relativament fàcil i satisfactòria d'incorporar la quota políticament correcta del discurs de gènere en el disseny i la planificació d'algunes de les polítiques públiques.

Aquest informe pretén oferir un balanç sobre les polítiques de temps, alhora que clarifica les actuacions existents i amplia el debat que les acompanya. Per fer-ho, s'aporten una sèrie d'arguments, fruit dels estudis que en els darrers anys hem dut a terme al Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball – QUIT, de la Universitat Autònoma de Barcelona, les persones que signem aquest balanç. També planteja alguns interrogants que voldríem que servissin per a la reflexió i el debat sobre els encerts i els inconvenients que presenten aquest tipus de polítiques, per tal d'afavorir, en definitiva, les seves possibilitats d'existència. Com és preceptiu, l'escrit s'inicia donant una ullada a la història d'aquestes polítiques, tot mantenint la hipòtesi que són deutores d'una doble via (Torns, 2003). La primera les va fer néixer històricament, a finals de la dècada de 1980, i va cristal·litzar en l'avantprojecte conegut com a «Llei del temps». La segona les va consolidar, al llarg dels vint anys següents, de la mà dels especialistes i els polítics que cerquen noves sortides a la crisi de l'ocupació industrial.

L'aproximació històrica continua amb una breu ressenya del saber acumulat entorn dels estudis sobre el temps a les societats occidentals, quan la seva dimensió social s'ha fet visible. Es recalquen les limitacions que planteja l'anàlisi d'un temps interpretat, principalment, en clau lineal i quantitativa, alhora que es destaquen les

insatisfaccions que aquestes anàlisis suposen, i es reclamen unes anàlisis més qualitatives que assenyalin el lligam entre el temps i el benestar quotidià. Un cop analitzada l'emergència del temps, es revisen els conceptes de benestar i de ciutadania que han estat imprescindibles per preparar el camí cap a les polítiques de temps. També es posa de manifest com aquesta revisió incideix en les bases del pacte fundador de l'actual estat del benestar, i es recorda que cal tenir present, tant en aquesta revisió com en els escenaris de la ciutat i la vida quotidiana, l'horitzó del temps de vida i del benestar quotidià.

El capítol central d'aquest balanç proposa una relació de les polítiques de temps realment existents, d'acord amb els tres eixos que van conformar el projecte italià, conegut com a «Llei del temps». Com es recordarà, el primer eix pretenia regular la jornada laboral mitjançant la seva reducció diària; el segon formulava propostes per regular el temps al llarg del cicle de vida; i el tercer concebia actuacions per millorar el temps a la ciutat. Tanmateix, l'ordre de presentació escollit no és el que les dones italianes van proposar, sinó el que tracta les polítiques de temps vigents segons la importància del seu contingut i el grau de consistència assolit per les seves actuacions. Així, primerament es resumeixen les actuacions més emblemàtiques sobre la regulació i la reordenació del temps de treball que s'han desenvolupat a la Unió Europea (UE) en les darreres dècades, ja que, segons el nostre parer, el temps de treball remunerat té un paper fonamental en l'organització material i simbòlica de les societats contemporànies, malgrat que aquest tipus d'actuacions no sempre siguin reconegudes com a polítiques de temps.

Després, el balanç detalla algunes de les actuacions relatives al temps i la ciutat: aquelles considerades, més popularment, com a polítiques de temps. S'hi ressenyen algunes de les experiències més emblemàtiques que s'estan desenvolupant a les ciutats europees, i s'hi afegeixen algunes de les crítiques que han meregut aquest tipus d'actuacions, particularment a Itàlia. En aquest punt, l'exhaustivitat ha quedat fora de focus donada l'heterogeneïtat i la diversitat que presideixen aquest tipus de polítiques. Tanmateix, s'ha procurat distingir dues línies que s'ofereixen com a trets configuradors de la via dicotòmica, que des dels inicis ha caracteritzat les polítiques de temps. Es tracta, en concret, de: a) les polítiques urbanes de temps, o les polítiques que consideren la ciutat com a espai material on cal planificar, regular i ordenar els múltiples usos socials del temps en el territori urbà; i b) les polítiques de temps orientades a facilitar el benestar dels ciutadans i ciutadanes i que tenen la vida quotidiana com a espai d'actuació. Si utilitzéssim el món de la informàtica com a metàfora, les primeres serien el hardware; és a dir, les més importants i reconegudes, les que criden més l'atenció dels tècnics, els polítics i els especialistes, i, per descomptat, les que apleguen un volum de recursos més considerable. Les segones, les que provenen del saber i les experiències acumulades per les persones (dones, la majoria de les vegades) preocupades per aconseguir un nombre més elevat de quotes de benestar quotidià, serien el software. Malgrat que les veus, els recursos i els interessos del segon grup de polítiques són menys poderosos, i les experiències menys reconegudes, ens ha semblat interessant reflectir-los, ja que continuen sent molt suggerents.

Més endavant es plantegen un seguit de reflexions que s'ofereixen, no tant com a conclusió, sinó amb la finalitat de possibilitar una continuació del debat que porti a pensar noves alternatives; fonamentalment, les que aconseguixin, mitjançant les polítiques de temps, redefinir o reorientar el benestar, per tal que sigui un escenari quotidià per a la majoria de la població. Aquest objectiu a penes difereix del que es van proposar unes dones pioneres fa prop de vint anys, molt a la vora d'aquí. En els darrers paràgrafs de l'informe no cal esperar receptes ni solucions, perquè, una vegada més, aquest balanç posa de manifest que és més senzill mostrar les limitacions del que ja existeix, que oferir propostes noves. Les reflexions finals són fruit, com ja hem dit, del que hem après mitjançant els estudis que hem realitzat al llarg

d'aquests anys al Centre de Recerca QUIT de la UAB (Torns-Miguélez, 2000; Torns-Borràs-Moreno-Recio, 2006). I si alguna cosa ens ha quedat clara és que les actuacions entorn del temps de treball (remunerat) són cabdals a l'hora de pensar en alternatives. O, dit d'una altra manera, no és poden albirar polítiques de temps, siguin de la mena que siguin, que no contemplin la centralitat del temps de treball en la organització social i en la vida quotidiana de les persones.

Finalment, i a manera d'addenda, aquest balanç es tanca tractant de posar de manifest una hipòtesi que, en forma de sospita, ha presidit bona part de les reflexions i les argumentacions plantejades: si moltes de les polítiques de temps van néixer per afrontar les limitacions lligades a la manca d'equitat democràtica entre homes i dones de l'actual estat del benestar, ¿com és que als països (països escandinaus) on aquest estat del benestar s'ha desenvolupat més i on s'han fet les millors polítiques d'igualtat entre gèneres, gairebé no existeixen polítiques de temps?

No podem ni volem cloure aquesta introducció sense expressar el nostre agraïment a totes les persones que han fet possible aquest treball. En primer lloc, a la Regidoria de Nous Usos Socials del Temps de l'Ajuntament de Barcelona, que el va encarregar i, molt especialment, a les persones de l'equip tècnic, que sempre han estat amables i pacients. També a les companyes i els companys del QUIT, que han suportat les nostres reflexions, i a l'Isabel Hernández, que ha tingut cura de les tasques de coordinació i d'administració. I, per descomptat, a les persones que comparteixen la nostra quotidianitat i fan possible que les nostres reflexions teòriques puguin ser viscudes amb una pràctica quotidiana més amable.

1. LES POLÍTIQUES DE TEMPS: UNA MICA D'HISTÒRIA

És més que probable que, entre els especialistes en polítiques socials, l'existència de polítiques de temps sigui, a hores d'ara, un terreny desconegut o gairebé inexistent. La raó d'aquest desconeixement pot ser, sens dubte, el fet que es tracti de polítiques molt recents, tot i que no s'hauria de desestimar una altra raó que lligués aquesta ignorància amb el fet de negar la necessitat de la seva existència. Sigui com sigui, no és habitual trobar-les detallades o mínimament explicades entre els escrits o els discursos dels especialistes en l'anàlisi, el disseny o l'avaluació de polítiques de l'estat del benestar. No obstant això, les polítiques de temps semblen existir d'uns anys ençà. Fins i tot sembla prou versemblant la hipòtesi que atribueix el seu origen a una doble via (Torns, 2003). La primera d'elles les faria néixer de la mà de la perspectiva de gènere a través de les reflexions i les propostes de científiques socials interessades a promoure actuacions entorn del temps i el benestar. La segona atribuiria el seu origen a les actuacions entorn del temps de treball que s'han dut a terme per pal·liar la crisi de l'ocupació. Tanmateix, no sembla que les actuacions d'aquesta segona via siguin reconegudes o reclamades com a polítiques de temps. I pel que fa a la primera via, algunes de les actuacions que se n'han derivat suporten la perspectiva de gènere com un estigma no sempre grat, i sovint sense anar gaire més enllà de les bones intencions o allunyant-se força de les primeres propostes. En concret, aquest darrer cas es correspondria amb les polítiques de temps i ciutat, desenvolupades des d'instàncies i coneixements molt més a prop de l'interès per l'espai urbà com a centre d'atenció que de les polítiques primeres entorn del temps i el benestar amb perspectiva de gènere.

Tot i així, el cert és que les primeres reflexions i propostes que es van anomenar polítiques de temps són deutores d'un lema que va ser enunciat per científiques socials del sud d'Europa. En concret, es pot citar com a pionera la sociòloga italiana Laura Balbo, que l'any 1987 publicava *Time to care*, títol que es completava amb la frase *Politiche del tempo e diritti quotidiani*. El text era un primer toc d'atenció sobre la necessitat de tenir en compte el procés de la reproducció (de la vida de les persones) i reivindicava el temps com a element primordial de la nova cultura que calia desenvolupar per fer front als nous drets de ciutadania¹ derivats d'aquest procés. Gairebé vint anys després, aquesta qüestió ha aconseguit centrar l'interès d'algunes de les veus i les polítiques que malden per trobar sortides als problemes de la manca de benestar, situació que ara és vigent a les societats contemporànies, on malgrat l'existència de l'estat del benestar, les seves pròpies limitacions fan possible l'aparició d'aquest tipus de plantejaments.

En els seus escrits, Balbo es feia ressò dels debats que arribaven des del nord d'Europa, on algunes científiques socials criticaven les polítiques socials de l'estat del benestar per la manca d'equitat entre homes i dones que suposaven (Hernes, 1990).

A més, la sociòloga italiana recollia els arguments i les reflexions teòriques que aquesta problemàtica havia suggerit a Itàlia a partir del 1968, amb la represa del moviment feminista. Hi destacava la importància d'una problemàtica nova o, si més no, poc reconeguda fins aleshores en l'àmbit de les ciències socials: el temps dedicat al treball de cura de les persones, activitat que restava ignorada i menystinguda socialment i econòmicament, però que resultava ser un treball necessari per a la reproducció de la vida humana i de la societat. La «nova» activitat s'havia fet visible, recentment, sota el nom de treball domèstic a través del debat entre el feminisme i el marxisme que tenia lloc aleshores². Balbo, no només vindicava aquella activitat com a necessària, sinó que, a més a més –i aquest era el punt clau–, la reclamava expressant la necessitat de tenir en compte el temps per dur-la a terme.

La reivindicació del temps esdevenia fonamental, perquè les anàlisis convencionals d'aquella època, tan «cegues al gènere» com les que s'han fet fins ara, no eren capaces de veure que hi havia un altre temps necessari per viure; un temps que anava més enllà del dedicat a la producció –fixat per la jornada laboral– i que, a diferència de l'organització establerta per la societat industrial, no es corresponia exclusivament amb el temps d'oci. Hi havia el temps de la reproducció de la vida, el temps de cura de les persones, de la mateixa manera que, més enllà del treball remunerat, assalariat o productiu, hi havia un altre treball, el treball domèstic. Hi havia, doncs, un temps i un treball en els quals calia parar atenció, perquè proporcionaven benestar i tenien –i tenen– com a protagonistes la majoria de les dones adultes de les societats contemporànies, i perquè la seva negació i invisibilització feien oblidar o menystenir la situació de doble presència. La mateixa Balbo (1978) havia concebut aquest concepte per destacar el constrenyiment sincrònic amb què les dones havien –i han– d'afrontar quotidianament els dos treballs, el treball-ocupació i el treball domèstic, i perquè el fet de tenir cura de les persones és una tasca primordial del treball domèstic i un element clau en la definició d'aquest constrenyiment femení que ha resultat ser fàcilment mesurable en termes de temps.

La gran aportació de Balbo no precisava, però, que la doble presència i els inconvenients que se'n poden derivar no perjudiquen totes les dones de la mateixa manera, perquè les desigualtats de classe i ètnia també afecten el col·lectiu femení, tal com es fa evident en els nostres temps, vint anys després d'aquells plantejaments. Tanmateix, cal reconèixer la clarividència d'una aportació que vinculava la cura, el benestar i el temps, alhora que reivindicava la necessitat de fer polítiques de temps com una possibilitat de promoure nous drets i deures de ciutadania, capaços d'emparar les dones i de procurar benestar per a tothom. El fet que fossin les dones del sud d'Europa les que portessin a terme aquest tipus de vindicació no era una qüestió banal. Així, cal recordar que a les anomenades societats del benestar mediterrànies, a diferència del que passava a les del nord d'Europa, l'Estat gairebé no contemplava –ni contempla– l'existència ni la importància dels serveis de cura socialment organitzats, que ara les especialistes britàniques en l'anàlisi de les mancances de l'estat del benestar reclamen com a social care (Daly-Lewis, 2000). I és que vint anys després d'aquelles primeres reivindicacions, les polítiques de l'estat del benestar destinades a fer front a aquests afers, fins i tot les que inclouen una perspectiva mainstreaming –o dominant– continuen sense considerar rellevant el procés de la reproducció (Perron, 2005). Per tant, són les dones, majoritàriament, les que continuen procurant el benestar quotidià a les persones de la seva família i al conjunt de la societat. A canvi, suporten una càrrega superior del total de treball, disposen de menys temps lliure –segons indiquen les nombroses estadístiques existents– i, en definitiva, no tenen els drets de ciutadania plenament reconeguts (Pate-

¹ Vegeu el text de la mateixa autora publicat un any abans, BALBO, L. (1986): "I processi della riproduzione: cultura dei bisogni e nuovi diritti quotidiani", a: F. Bimbi - V. Capocchi, *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milán: Franco Angeli.

² Vegeu una de les primeres síntesis publicades en castellà a ASTELARRA, J. "A PRIORI" i un resum més extens, així com alguns dels textos fundadors, a BORDERIAS-CARRASCO-ALEMANY (1994).

man, 1994), amb el benentès, això sí, que aquesta situació, coneguda també com a «malestar del benestar», afecta, justament, la minoria de dones del planeta que més privilegis tenen.

1.1 LES DONES CANVIEN EL TEMPS: UN AVANTPROJECTE DE LLEI RELATIVAMENT FALLIT

Si l'objectiu d'aquella reivindicació era aconseguir benestar quotidià per a tothom, l'horitzó primordial d'aquest plantejament incipient de polítiques de temps era tenir present el temps de vida. Aquest horitzó resultava fonamental en unes societats on no hi havia prou consciència de la importància del temps, o bé, quan n'hi havia, el temps de treball era l'única temporalitat contemplada. A finals de la dècada de 1980, i a diferència del que succeeix a principis del segle XXI, la crisi de l'ocupació, tot i ser una realitat vigent, encara no havia convertit, el temps de treball en una peça clau dels problemes i les solucions (Torns-Miguélez-Borrás-Moreno-Recio, 2006).

El lema que encapçalava aquest apartat va ser el títol d'una proposta de llei d'iniciativa popular, emesa el 1990 per les dones de l'antic Partit Comunista Italià (PCI) (Cordoni, 1997), que mai no va arribar a ser llei, si més no en la seva totalitat. Durant els anys transcorreguts, aquesta proposta ha tingut un fort impacte en alguns cercles de dones interessades a canviar les desigualtats de gènere que les afecta. La proposta de llei va néixer del debat que aquelles dones italianes van mantenir per reivindicar una manera millor de viure i dels necessaris replantejaments que se'n deriven. En aquest sentit, les dones italianes es van adonar, de manera immediata, que canviar els temps no tan sols significava canviar els horaris, sinó que també comportava trobar maneres de viure capaces d'aconseguir unes societats «més amigues» de les dones i, de retruc, «més amigues» de tothom.

Aquest replantejament reclamava una nova organització social i econòmica, presidida per uns valors que mostressin la importància i la necessitat del procés de reproducció. És a dir, que pogués fer evident les aportacions que les dones fan a la societat i que sovint queden ocultes o són menyspreades. Això volia dir, en primer lloc, plantejar en positiu les activitats d'aquest procés (treball de la llar i de la família i activitats de cura en general), per tal de mostrar-ne la seva importància social, política i econòmica; i, en segon lloc, reivindicar una nova solidaritat entre els gèneres (equitat democràtica en termes més actuals), orientada a trobar un nou equilibri entre les dones i els homes que els permetés de viure plegats tot mantenint la seva diversitat. Probablement es tractava d'un plantejament utòpic, però també imprescindible si es volia –o es vol– aconseguir les fites plantejades.

La proposta de llei constava de tres capítols. El primer tenia a veure amb el cicle de vida; el segon, amb l'horari de treball; i el tercer, amb el temps de la ciutat. En el primer apartat, es pretenia aconseguir la regulació del cicle de vida. Aquest objectiu partia del qüestionament del model masculí de cicle de vida, el qual, segons els valors i els prestigis establerts, l'home, de jove estudia per poder treballar, d'adult treballa només de manera remunerada, i, finalment, un cop arriba a la jubilació, deixa de treballar. Aquest model es regeix principalment pel temps de treball productiu i, per tant, exclou i/o discrimina les dones, així com les persones velles i les joves; és a dir, totes aquelles que no es poden dedicar plenament al treball de la producció. En aquest model no hi ha lloc per al temps del treball de la reproducció i, massa sovint, ni per a l'oci ni d'altres activitats; és a dir, no hi ha lloc per al temps de la vida. En canvi, la llei proposava la possibilitat d'alternar voluntàriament, mitjançant la regulació de permisos laborals i de recursos adients, el temps del treball produc-

tiu i reproductiu, conjuntament amb els altres temps. Proposava, en definitiva, mostrar la importància de l'àmbit d'allò que és considerat com a privat, tot portant-lo al terreny del món públic. Aquest primer capítol mai no va arribar a ser llei, però l'interès per la importància del temps amb relació al cicle de vida sí que ha conegut propostes d'actuació, com es veurà més endavant.

El segon capítol plantejava com a punt clau la necessitat ineludible de reduir per a tothom les hores de treball remunerat i de fixar uns horaris de treball més flexibles. Aquesta combinació anava destinada a compatibilitzar quotidianament el treball productiu i el reproductiu de manera que, lluny de penalitzar exclusivament les dones, esdevingués un bé compartit per homes i dones de manera solidària. La reducció horària de la jornada laboral va ser reivindicada anys després en clau sincrònica i quotidiana; concretament, a partir dels estudis sobre el temps amb perspectiva de gènere (Hufton-Kravaritou, 1999). I és que la sincronia i la quotidianitat són les dues característiques imprescindibles per aconseguir que la combinació del treball remunerat i el treball de cura no penalitzi exclusivament les dones.

Amb tot, malgrat que l'avantprojecte mai no va desenvolupar aquest segon capítol, no s'ha d'oblidar que el tema de la regulació de la jornada laboral probablement és l'eix prioritari de les polítiques de temps que hi ha a l'actualitat i que tenen un pes més significatiu en el benestar de les persones, tot i que no sempre siguin reconegudes sota aquest lema. Així, tampoc cal oblidar que la regulació i la reordenació de la jornada laboral han configurat el centre de les actuacions de la majoria de les polítiques que els darrers anys han volgut fer front a la crisi de l'ocupació. De fet, segons la hipòtesi abans plantejada, han constituït la segona gran via d'aparició de polítiques de temps. En qualsevol cas, la intenció del segon capítol d'aquesta proposta legislativa era posar de manifest que la reducció de la jornada laboral havia d'abastar tothom i no tan sols les dones. Només així es podia trencar la força de la lògica productiva a l'hora de ser l'únic eix sobre el qual es fonamenta el projecte de vida i s'organitza la societat. A més a més, es reivindicava el dret i el deure que tothom té en termes de reproducció de la vida i d'aconseguir una forma més completa de viure. Era, així mateix i molt probablement, un bon avis sobre les limitacions que afecten les actuals polítiques de conciliació de la vida laboral i familiar, impulsades a la Unió Europea en els darrers anys, tal com es comentarà més endavant.

El tercer capítol del projecte legislatiu afrontava la relació entre el temps i la ciutat. Aquestes van ser les úniques propostes que van arribar a ser llei a Itàlia i a d'altres territoris europeus. Es proposava la regulació de les activitats i els serveis que afecten la vida quotidiana dels ciutadans i ciutadanes, i molt especialment d'aquestes últimes. La raó era el fet prou conegut que les dones, atès que tenen atribuïdes les tasques de la reproducció, són les protagonistes –especialment a les ciutats– de les activitats de mediació entre la seva família i els serveis públics i privats, cada cop més presents a la vida de les societats occidentals contemporànies. Per assolir aquest objectiu, la llei proposava regular els horaris dels serveis municipals, dels transports, dels comerços, de les empreses, etc., mitjançant l'establiment de pactes que no vulneressin els drets ni la situació dels diversos col·lectius afectats. Aquest era un punt que resultava –i resulta– especialment crític per a les dones, perquè sovint són les principals usuàries i treballadores de la majoria dels serveis que s'han de regular.

El tercer capítol va conèixer experiències pioneres, com ara la duta a terme a Mòdena per Alfonsina Rinaldi, aleshores alcaldessa de la ciutat. Una dècada més tard, gairebé 200 poblacions italianes disposen de polítiques reguladores del temps a la ciutat (Belloni-Bimbi, 1998). Així mateix, altres ciutats europees han desenvolupat experiències, sinó similars, sí assimilables en els plantejaments, tal com es detallarà en el capítol 5 d'aquest informe. Totes les experiències acumulades tenen a veure amb el temps i la ciutat. Primer han impulsat la importància de la dimensió temporal en la consecució d'una millor qualitat de vida, i després l'han consolidat. Per això,

cada cop són més reconegudes com a polítiques de temps, malgrat la seva diversitat i el fet que no sempre siguin reconegudes com a deutores, en bona mesura, de la proposta legislativa italiana³.

Es podria dir, com a síntesi de les aportacions d'aquest projecte de llei, que el conjunt de la seva proposta, lluny de ser un projecte fallit, ha estat un èxit que ha trobat resistències per fer-se explícit. L'èxit es pot afirmar perquè cal valorar el projecte des de la perspectiva de l'encert d'haver posat damunt la taula les qüestions clau de la problemàtica del temps a les societats contemporànies, i no pas per les actuacions que fins ara han estat reconegudes principalment com a polítiques de temps; en concret, polítiques de temps i ciutat. Aquesta darrera relació, tot i que actualment és la que ha atorgat més visibilitat i popularitat a les polítiques de temps, probablement les allunya dels altres dos grans eixos que estaven previstos en el projecte inicial de les dones italianes i que són bàsics per abastar la dita problemàtica del temps; a saber, les actuacions capaces de posar de manifest la importància del temps en el decurs del cicle de vida i les orientades a fer evident la necessitat de regular i reordenar el temps de treball. En el primer cas, com es veurà en el capítol 4, les reflexions i les actuacions entorn del cicle de vida que hi ha a l'actualitat són molt recents i no gaire nombroses. En canvi, en el segon, les actuals actuacions sobre el temps de treball són nombroses i diverses, encara que, segons s'explicarà més endavant, gairebé mai no es reconeixen com a polítiques de temps.

La raó de l'èxit de les actuacions entorn del temps i la ciutat, de la curta existència de les polítiques entorn del cicle de vida, o del no reconeixement de les polítiques del temps de treball com a polítiques de temps és una qüestió suggerent però mancada d'arguments explicatius. Tanmateix, es pot afegir com a dada de partida per pal·liar aquesta mancança, que si es dóna per bona la premissa del projecte italià, sembla difícil que es puguin fer propostes per procurar més benestar als ciutadans i ciutadanes ignorant o menystenint el lligam fonamental que hi ha a les societats contemporànies entre el temps i el treball. Tot i així, abans de passar a tractar amb detall l'estat actual de les polítiques de temps, un cop hem revisat mínimament el seu origen, sembla oportú aclarir què s'entén per temps en aquest context.

³ Vegeu l'article de Toni Fitzpatrick T. (2004): Social Policy and Time a la revista digital «Time & Society», vol.13, núm. 2/3, com un dels darrers exponents de l'anàlisi del tema i com a exemple de revistes especialitzades creades sobre aquesta problemàtica en l'àmbit anglosaxó.

2. QUAN EL TEMPS ES FA VISIBLE

Es prou sabut que el temps és un concepte complex i pluridimensional. Aquestes dues característiques expliquen, respectivament i de manera probable, la dificultat a l'hora de definir-lo i la diversitat de disciplines que s'han interessat a fer-ho. En el context que ens ocupa, l'interès pel temps sorgeix lligat a l'estudi de la realitat social. Per tant, es destaca la dimensió social del temps i, més concretament, la seva capacitat explicativa a l'hora d'analitzar aquesta realitat social en termes de desigualtat. Dit d'una altra manera, el temps es pren com a instrument analític, vàlid per posar de manifest les desigualtats socials existents a les societats contemporànies; un context on tot sovint s'oblida, o no es considera prou bé, la rellevància del temps social. És, precisament, en aquestes societats contemporànies on, emprant el temps com a instrument analític, es comença a parlar de les desigualtats socials de gènere, i on unes científiques socials italianes impulsen per primer cop la dimensió social del temps amb l'objectiu de dissenyar propostes capaces de pal·liar les desigualtats socials. No era la primera vegada que el temps social esdevenia el centre d'interès per a l'anàlisi de la realitat social –així ho palesen els estudis sobre l'ús del temps que més endavant es ressenyaran–, però, en canvi, sí que probablement era la primera vegada que es volia incidir en la potencialitat del temps com a eix d'unes propostes polítiques capaces de trencar la lògica mercantil del temps de treball, que, com ja hem comentat, és la que organitza la societat actual i la vida quotidiana de les persones.

2.1. ELS ESTUDIS SOBRE L'ÚS DEL TEMPS

Segons els especialistes, els estudis sobre l'ús social del temps sorgeixen a França i a Anglaterra a principis del segle XX, com a complement dels qüestionaris de pressupostos familiars dedicats a l'estudi de les condicions de vida de la població (Saralegui, 1997). Són, per tant, un complement a la mesura primordial del temps; la dimensió econòmica, quantificada a través del salari que s'obté per la jornada laboral. Posteriorment, amb la crisi econòmica de la dècada de 1930, és als Estats Units on augmenta l'interès per conèixer el consum de temps que fan, principalment, les persones aturades, les que ja no intercanvien salari per jornada laboral. Aquí cal fer esment de l'estudi pioner que la psicòloga social Marie Jahoda i el sociòleg Paul Lazarsfeld van fer sobre Marienthal, població austríaca on a causa de la crisi dels anys 30 apareix l'atur, copejant la major part d'una població que s'havia acostumat a viure sota el ritme temporal i la disciplina laboral de la primera industrialització. Gairebé a la mateixa època, i també al continent europeu, diversos països de l'Europa Oriental es mostren interessats a conèixer com la població treballadora utilitza el temps lliure (Tabboni, 1989). És a dir, els primers estudis tracten de descriure què passa amb el temps quan no és temps de treball. També es podria dir

que aquests estudis neixen per mirar d'explicar què fa la població que hauria d'estar sotmesa a la jornada laboral, quan l'activitat falla (l'atur) o s'acaba (l'oci i el temps lliure). No obstant això, és una mirada sobre el temps que només considera el treball com a activitat laboral i que, més enllà de la producció, no hi veu res més que oci.

Al llarg de la dècada de 1960, especialment als països europeus democràtics, resorgeix l'interès per estudiar l'ús social del temps com a conseqüència de l'ampliació de les polítiques de benestar -allà on es va donar el cas-, i de l'expansió de la societat de consum (Saralegui, 1997). Les necessitats que els nous estudis han de cobrir són deutes de l'augment de la publicitat comercial i de l'expansió de la televisió, però també tracten de donar resposta als aspectes lligats a la preocupació del governs per millorar els serveis de benestar públics. Es tractava d'una fita que, en els millors projectes, requeria conèixer de quina manera les persones utilitzen i distribueixen el temps que escapa al que queda pausat pel temps de treball. En aquest context, és obligat citar el projecte multinacional d'investigació comparada sobre l'ús del temps, coordinat per Szalai (1972) i realitzat a tretze ciutats d'onze països europeus. De fet, és a partir d'aquest treball que es dona un fort impuls a la integració dels estudis d'ús i de distribució del temps en els sistemes d'informació estadística, de forma que la implantació d'aquests registres es va estendre per la gran majoria de sistemes nacionals durant les darreres dècades del segle XX.

Així, a principis de la dècada de 1990, els països membres de la Unió Europea inicien una reflexió conjunta amb el propòsit d'elaborar una guia estadística oficial que permeti d'harmonitzar les dades sobre l'ús del temps a escala europea. Quant a aquesta iniciativa també cal citar la contribució menys reconeguda, però igualment rellevant, de les anàlisis i les reflexions, dutes a terme des de la perspectiva de gènere, sobre la relació entre el temps i un altre treball -el treball domèstic-, i entorn de les desigualtats entre els gèneres que la ignorància o el menysteniment d'aquesta relació provoca. En qualsevol cas, cal destacar com a més significatiu el projecte impulsat per Eurostat, l'Oficina Estadística de la Unió Europea, sota el nom d'European Harmonised Time Use Survey [Enquesta europea harmonitzada sobre l'ús del temps]. En aquest projecte s'hi van incorporar de manera progressiva els diversos països membres, i des de l'inici s'han tingut en compte les diferències entre homes i dones pel que fa a l'ús del temps. Actualment, són divuit els països membres que segueixen aquest model harmonitzat, a partir del qual s'ha elaborat el darrer informe *How is time of women and men distributed in Europe* [Com es distribueix el temps de les dones i els homes a Europa] (Aliaga, 2006).

Aquest projecte representa, d'alguna manera, el reconeixement institucional a la importància de la dimensió social del temps a l'hora de conèixer la realitat social. Això es fa evident perquè, més enllà dels problemes metodològics que han sorgit al llarg d'aquest procés d'harmonització, està acomplint el gran repte -mèrit que es deu a l'equip de professionals que l'encapçala- de convèncer el Parlament Europeu de la necessitat de finançar la generació d'aquest tipus de dades. És prou sabut que la visió economicista dominant converteix en problemàtica o irrellevant la necessitat de produir estadístiques socials; és a dir, unes dades que, si bé es reconeixen políticament com a imprescindibles per procurar més i millor benestar per als ciutadans i ciutadanes, fan trontollar els pressupostos de tots els instituts d'estadística nacional davant la dificultat que suposa incorporar indicadors més enllà de l'estadística econòmica tradicional.

En qualsevol cas, el projecte d'harmonització, acordat recentment, s'ha concretat en una metodologia comuna fixada en una guia estadística en què es recullen les principals definicions i explicacions necessàries per realitzar aquest tipus de qüestionari. El mètode convingut finalment consisteix a establir un «diari de temps», en què la persona entrevistada ha d'anotar cada 10 minuts l'activitat principal que està fent, les activitats secundàries i les persones amb què les fa i el lloc on les realitza.

za. Per tant, es tracta d'un diari tancat de 24 hores, la qual cosa, en principi, ha de permetre obtenir una informació directa i precisa de les activitats, del temps i de l'espai de cadascuna de les persones d'una mostra representativa de la població estudiada. L'elecció d'aquest mètode de mesura del temps és important perquè ultrapassa els inconvenients propis de l'enquesta d'activitats. Hi ha un altre model, anomenat «pressupostos de temps», que també pretén mesurar el temps mitjançant un qüestionari, però el mètode que fa servir consisteix a preguntar per la quantitat de temps que la persona ha dedicat a determinades activitats en el període estipulat a l'enquesta: dia, setmana, mes. La diferència entre el diari de temps i l'enquesta d'activitats és que els resultats d'aquesta darrera acostumen a facilitar un còmput de dades que per regla general superen el límit de les 24 hores diàries i, tot i que és interessant conèixer el volum de temps acumulat setmanalment o anualment, aquest còmput impossibilita l'anàlisi detallada de les activitats que les persones fan simultàniament en determinats moments del dia, així com aquelles que consideren principals o secundàries. En canvi, el diari de temps sí que permet fer aquesta anàlisi, malgrat calgui reconèixer que tant un mètode com l'altre presenten avantatges i inconvenients que els especialistes en mesures quantitatives del temps continuen analitzant.

En el cas espanyol, els primers estudis sobre l'ús social del temps els va encarregar Radiotelevisió Espanyola (RTVE) a les dècades de 1960 i 1970, amb l'objectiu de conèixer els públics de cada franja horària i dissenyar les falques publicitàries. Els primers pressupostos de temps no es consoliden fins a finals de la dècada de 1980 amb els estudis del Consell Superior d'Investigacions Científiques (CSIC) (1990), sota la direcció de la sociòloga María Ángeles Durán (1986), que també havia estat pionera en la realització d'estudis sobre el treball de les dones i, en concret, sobre el treball domèstic. L'entitat privada anomenada Centro de Investigaciones sobre la Realidad Social (CIRES) (1991) també va fer diverses mesures sobre l'ús social del temps, sota la direcció del sociòleg Díez Nicolás. Posteriorment, María Ángeles Durán (1998) va coordinar un dels treballs europeus destinats a integrar les diferents bases de dades nacionals en una proposta metodològica comuna. Ara bé, no serà fins el 2004 que l'Institut Nacional d'Estadística publica els resultats de Encuesta del empleo del tiempo (EET) 2002-2003, on per primera vegada es posa en pràctica la metodologia de l'Eurostat. Prèviament, i de forma paral·lel a aquesta estadística oficial, cal citar els estudis en què s'ha mesurat l'ús social de temps d'una manera o d'una altra. En general, la majoria d'aquests estudis s'han dut a terme des de la perspectiva de gènere⁴ i han fet servir la dimensió temporal com a instrument per mostrar, de manera prioritària, les desigualtats entre homes i dones (Izquierdo, 1988; García Ramón-Canovas-Prats, 1995; Colectivo IOE, 1996); per mesurar l'abast del treball domèstic (Durán, 1986, 1988; Carrasco et. al., 2004); o per cercar indicadors temporals que revelessin la complexitat de la realitat social (Ramos, 1990; Page, 1996).

2.1.1. Les insatisfaccions i el clam per la dimensió qualitativa del temps

En qualsevol cas, cal precisar que els estudis majoritaris sobre l'ús social del temps s'han fet, des de l'inici, privilegiant una òptica quantitativa. Malgrat l'èxit dels resultats obtinguts, són diverses les veus que han posat de manifest els límits que planteja aquest tipus de mesura. Les crítiques sobre l'anàlisi quantitativa del temps apunten diferents aspectes, donada la relativa novetat d'aquests estudis, així com la tardana i relativament feble institucionalització de les estadístiques oficials produïdes. Tanmateix, totes aquestes crítiques parteixen de reconèixer la importància que suposa l'existència d'aquests registres de dades, a escala nacional i de caràcter públic, i es manifesten, a grans trets, en una doble direcció. D'una banda, es posen de relleu els límits vinculats amb la recollida de dades quantitatives per tal de millorar-ne la qualitat; de l'altra, es proposen alternatives per mesurar el temps des d'u-

⁴ Vegeu un comentari més extens sobre aquests estudis a Torns (2001a).

na metodologia qualitativa, per tal de posar de manifest els aspectes del temps no visibles mitjançant l'enfocament quantitatiu.

En aquest sentit, en el primer cas es critica, principalment, la falta de precisió i d'exhaustivitat dels llistats d'activitats incloses en les enquestes de pressupostos de temps, on generalment s'obliden, a títol d'exemple, les tasques d'organització i de gestió de la llar-família. En segon lloc, es crida l'atenció sobre la dificultat de recordar i de quantificar totes les activitats diàries segons els intervals horaris fixats en els diaris de temps. Així, l'experiència d'aquests tipus d'estudis mostra els inconvenients que suposa per a les persones haver d'estar atentes a què es fa cada deu minuts, cada mitja hora, cada hora, etc. En tercer lloc, es posa de manifest la falsedat del supòsit que considera les persones plenament conscients dels processos socials que protagonitzen i responsables de les seves conseqüències, quan en realitat està prou comprovat que les persones no solen assumir ni reconèixer amb claredat i consciència totes i cadascuna de les situacions de subordinació/dominació que viuen a la seva vida quotidiana. Aquesta situació també es pot fer extensiva a la menysvaloració/sobresvaloració de les activitats que realitzen diàriament, o fins tot al cost que suposen en termes de benestar i de projecte de vida.

Sigui com sigui, les persones especialitzades en anàlisis quantitatives del temps coincideixen amb les promotores de les anàlisis qualitatives a demanar acords previs sobre la definició d'allò que es vol mesurar. I aquí s'ha de recordar que no només cal posar-se d'acord en l'àmbit teòric sobre què s'entén per temps sinó, també, per treball domèstic-familiar, per oci i temps lliure i d'altres activitats; en principi, per totes aquelles activitats no regides pel treball, entès com a activitat laboral i pel temps com a jornada laboral, qüestions, aquestes últimes, àmpliament reconegudes, estudiades i consensuades. Davant d'aquestes dificultats, aquestes veus especialitzades coincideixen a precisar que la clau de volta per obtenir informació de qualitat a les enquestes en qüestió és que tota la població entengui les preguntes i les contesti amb el mateix grau d'adequació (Niemi, 2006). Ara bé, aquest és un aspecte difícil de garantir, tant per la dificultat que implica com pel cost econòmic que suposa, i sembla que la millor alternativa per aconseguir l'objectiu és demanar la presència i l'assessorament d'una persona formada específicament per omplir els qüestionaris. En principi, les estadístiques públiques de caràcter econòmic i/o censal accepten aquest requeriment, però, en canvi, sembla que les estadístiques socials tendeixen a estalviar, en honor d'una lògica mercantil que considera que aquest requisit té un cost econòmic molt elevat.

El segon bloc de crítiques provenen, principalment, de les argumentacions formulades des de la perspectiva de gènere. En aquest cas, les anàlisis de la dimensió temporal posen de manifest les insatisfaccions produïdes a l'hora de fer visible els temps i els treballs imprescindibles per a la vida quotidiana. Cal destacar les contribucions de la sociòloga Franca Bimbi, (1999) i del sociòleg François de Singly (1999) mitjançant les seves reclamacions d'una anàlisi de la dimensió qualitativa del temps, que és l'única dimensió capaç de fer entendre la significació subjectiva del temps que hi ha implicada en cadascuna de les activitats que les persones duen a terme. Així, per exemple, Bimbi reclama l'anàlisi del temps al llarg de la trajectòria biogràfica de tot un cicle de vida, i fins tot de les nissagues familiars; una aproximació que ha de permetre d'explicar, a parer seu, perquè la jerarquia que comporta la divisió sexual del treball a la llar-família ha estat més capaç de reduir, en les darreres dècades, el seu poder entre pares/mares i fills/filles que no pas entre marit i muller. D'igual manera, el sociòleg francès Singly recorda que cal analitzar la manca de participació dels pares en els permisos laborals, ja que molts no els reclamen perquè consideren que és un temps sense sentit, sense cap significat subjectiu. La raó d'aquesta situació cal cercar-la en les diferències que provoca el diferent procés de socialització de gènere, i en el fet que el model masculí i femení de temps tendeixi a contemplar la continuïtat i la discontinuïtat del temps de manera diferent segons

es visqui en masculí o en femení. Aquestes reflexions i anàlisis van ser publicades (Hufton-Kravaritou, 1999) com a resultat d'altres veus i reflexions crítiques sobre els estudis del temps. Totes elles van ser possibles gràcies al fet que l'Institut d'Estudis Europeus de Florència va dedicar l'any 1995 a debatre i analitzar la importància del temps des de la perspectiva de gènere (Torns, 2001a).

El conjunt d'aquestes i d'altres crítiques i reflexions tenen en comú el fet de destacar que el temps de vida femení no respon únicament a criteris de racionalitat econòmica, en què predomina, com sol ser freqüent en un model masculí productivista, el càlcul rígid i la mesura de l'eficiència. Dit d'una altra manera, es posa en dubte la viabilitat d'aplicar únicament criteris de rendibilitat i de productivitat per mesurar el temps del treball de cura que solen desenvolupar les dones, bàsicament, perquè per mesurar el temps del treball domèstic-familiar és més important tenir present la durada que no pas un horari laboral predeterminat, precisament perquè en aquest treball no hi ha uns horaris de treball emmarcats en una jornada laboral que s'ha de calcular en termes mercantils. Aquesta raó és la que caracteritza el temps de cura per la fluïdesa de les seves fronteres, la diversitat d'activitats i la seva simultaneïtat (Leccardi, 1994). A aquestes característiques cal afegir-hi l'alta variabilitat de dedicació horària que acompanya aquestes activitats al llarg de tot el cicle de vida, i aquesta variabilitat, lluny de ser assimilable a la flexibilitat vigent en els horaris laborals, veu augmentar la seva rigidesa horària a mesura que la cura de les persones dependents creix a la família. Una vegada més, aquest inconvenient repercuteix en el temps i el benestar femení i, de retruc, en el de tota la població.

2.2. La visualització del temps com a indicador de les desigualtats de gènere

Malgrat els inconvenients i les crítiques sorgides entorn dels estudis sobre la dimensió social del temps, la seva mesura s'ha convertit en un dels millors indicadors per evidenciar la persistència de les desigualtats de gènere en el context de la societat del benestar, ja que és capaç de posar de manifest la distribució desigual de la càrrega total de treball entre homes i dones. És a dir, més enllà de la constatació de l'existència d'una situació de doble presència que afecta majoritàriament les dones adultes, l'ús del temps ha fet possible posar-la en evidència tot mostrant la relació entre el temps i el treball. Aquesta relació ha fet patent, sigui quina sigui la metodologia emprada, que la suma del temps dedicat al treball remunerat i el temps dedicat al treball domèstic-familiar sempre és superior en el cas de les dones que en el dels homes. Aquesta càrrega total de treball, expressada en un nombre més elevat d'hores ocupades i en menys hores de temps lliure, repercuteix negativament en el benestar quotidià de les dones en particular, i de la societat en general.

En aquest sentit, la capacitat descriptiva i explicativa del temps a l'hora d'analitzar les desigualtats de gènere té, a més a més, un doble abast. D'una banda, ha estat un element clau per fer visible el treball domèstic-familiar, i de l'altra ha esdevingut una dimensió cabdal per fer emergir la vida quotidiana. Es tracta, doncs, d'un nou escenari on transcorre la reproducció de la vida humana, Heller (1977) i, en conseqüència, on es materialitza la distribució desigual de la càrrega total de treball entre homes i dones i on es fa viable, o inviable, el benestar de la població. Pel que fa a la visualització del treball domèstic com a objecte d'estudi, cal recordar de nou el debat entre les científiques socials feministes de la dècada de 1970, el qual, com ja s'ha comentat abans, ha vist incrementada la seva viabilitat gràcies a la utilització de la dimensió temporal com a instrument analític i als resultats obtinguts pels estudis d'ús social del temps generalitzats a la Unió Europea a partir de la dècada de 1980.

Tanmateix, és important precisar que els estudis que han utilitzat el temps per posar de manifest el treball domèstic han anat lligats a l'interès, el saber i el poder de les especialistes en economia. No obstant això, en aquest esforç també cal tenir presents les anàlisis procedents de la història, la sociologia, l'antropologia i d'altres ciències socials. A més a més, en aquest punt cal reconèixer l'encert de l'economista Margaret Reid com a una de les pioneres que va fer visible el treball no remunerat i que va fer servir l'ús del temps per aconseguir-ho. Així, el 1934, aquesta economista de la Universitat de Chicago –no necessàriament propera al que avui es considera perspectiva de gènere o economia feminista– ja havia establert la quantificació del valor econòmic del treball domèstic utilitzant el temps com a centre de les seves anàlisis. Les aportacions d'aquesta pionera encara són vigents avui dia en els estudis econòmics sobre el treball domèstic que han derivat cap als anomenats comptes satèl·lit, els quals tracten de valorar el cost del manteniment quotidià de les llars de tot un país ⁵. Es tracta d'uns càlculs que requereixen conèixer, entre d'altres indicadors, el nombre d'hores que les persones dediquen al treball domèstic-familiar en el dia a dia. Actualment, el desenvolupament dels comptes satèl·lit cada cop és més acceptat per la majoria de països on les polítiques socials són deutores dels registres estadístics públics de qualitat. A Espanya, els primers intents es deuen als estudis duts a terme per la sociòloga María Ángeles Durán (1993) i per les economistes María Luisa Moltó (2004) i Cristina Carrasco (2004).

Una vegada més, l'aposta que significa obtenir l'homologació i la universalització dels comptes satèl·lit és una qüestió que afecta, lògicament, voluntats polítiques que ultrapassen la racionalitat del coneixement obtingut. En qualsevol cas, cal reconèixer l'esforç realitzat per obtenir unes dades vàlides per objectivar el cost econòmic d'una certa visió del benestar quotidià; concretament, el que té a veure amb el procés de la reproducció de la vida humana i que està fet de treball i de temps. Es tracta d'una relació i d'un procés que, lluny d'afavorir les dones, que de manera majoritària sempre el duen a terme, les situa en una relació de desigualtat respecte dels homes, fins i tot a les societats on més benestar material s'ha aconseguit, i tenint en compte les desigualtats de classe, d'ètnia o d'edat, que també assenyalen d'altres desigualtats entre elles. El no reconeixement o el menysteniment d'aquest treball i d'aquest temps a l'hora d'obtenir i de procurar benestar quotidià és una de les raons principals de la persistència d'aquestes desigualtats de gènere.

2.3. La dimensió política del temps

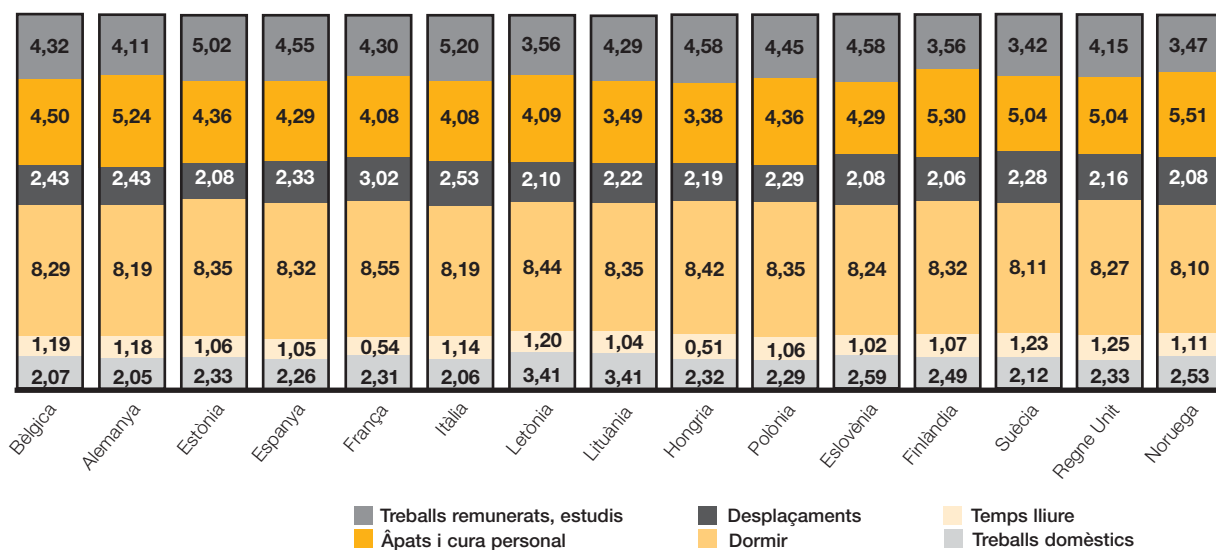
El valor heurístic del temps ha estat -i és- clau a l'hora de justificar la necessitat d'intervenir políticament per redistribuir la càrrega total de treball entre gèneres i procurar benestar a la població, tal com van preveure les dones italianes en el projecte de llei de 1990. Cal replantejar la redistribució i el benestar perquè, d'una banda condicionen la disponibilitat de temps amb relació al treball i a l'oci de les dones i els homes i, de l'altra, perquè més enllà de la idea de benestar que cada societat sigui capaç de consensuar, la vida quotidiana dels ciutadans i ciutadanes hi està directament implicada.

Les xifres obtingudes en tots els estudis que es fan parlen per si soles, sigui quin sigui el context i el tipus de mesura emprada. Per damunt de tot, s'ha de recordar

⁵ En aquest sentit, cal recordar que un dels acords de la IV Conferència Mundial de la Dona, celebrada a Pequín el 1995, a l'empara de l'ONU, va ser el compromís dels països participants de valorar el gran volum de treball domèstic realitzat bàsicament per les dones, de forma no remunerada, per tenir cura de la llar i dels membres de la família. Aquesta Conferència també va ser la promotora a l'hora de valorar la desigual càrrega total de treball que es dona, a escala mundial, entre els homes i les dones, relacionant l'ús del temps i el treball pagat i no pagat. El gràfic representatiu d'aquesta distribució desigual es pot veure en la portada de l'informe del PNUD d'aquell mateix any.

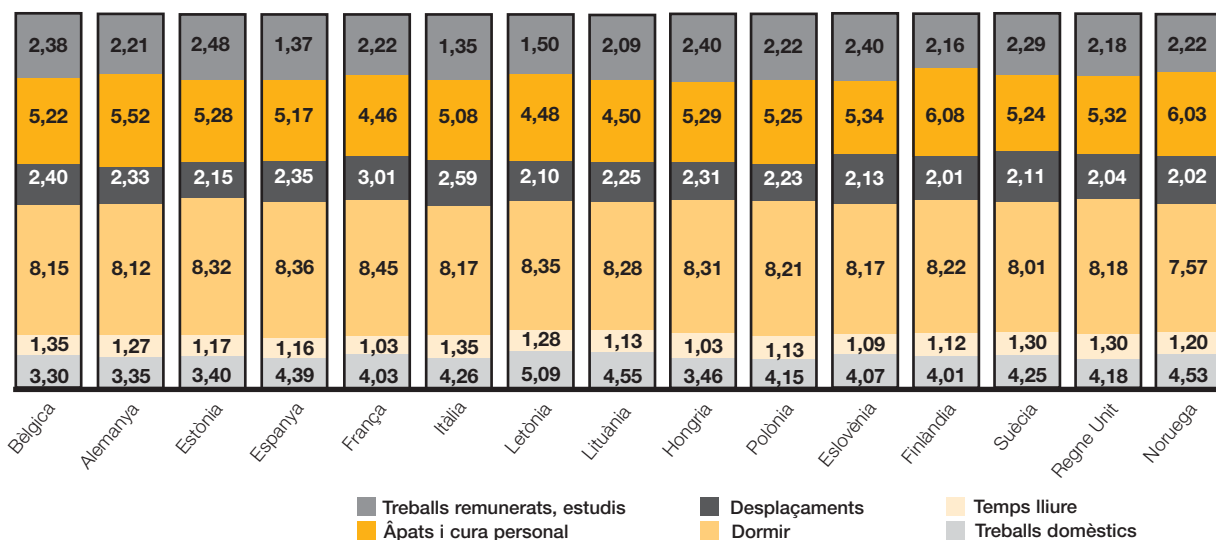
que l'ús social del temps es pot representar com un pressupost tancat on la dedicació més elevada de temps a una activitat va en detriment de les altres activitats. En aquest sentit, el nombre d'hores més elevat que les dones dediquen a treballar (treball remunerat i no remunerat) va en detriment del temps destinat a d'altres activitats: és el que en les societats industrials i urbanes tradicionalment s'ha conegut com a temps lliure. Per tant, en aquest sentit, el menor percentatge de temps lliure de què disposen les dones en comparació amb el homes, o, si es vol, la clara vindicació femenina de temps de lliure disposició personal, inexistent entre els requeriments masculins, no és res més que el producte de la distribució desigual de la càrrega total de treball i de temps entre els gèneres. Segons les darreres xifres estadístiques produïdes per Eurostat i presentades el 2006, representa el nucli dur d'aquesta desigualtat, tal com es pot veure en els gràfics 1 i 2.

Gràfic. 1. Ús del temps per part de les dones europees, 20-74 anys

Font: Elaboració pròpia, a partir de dades d'Aliaga (2006) Eurostat Statistics in focus 4/2006

Gràfic núm. 2. Ús del temps per part dels homes europeus, 20-74 anys

Font: Elaboració pròpia, a partir de dades d'Aliaga (2006) Eurostat Statistics in focus 4/2006

Tal com indiquen aquestes dades, si es té en compte la mitjana europea, les dones de 20 a 74 anys dediquen més temps que els homes al treball domèstic-familiar. La xifra augmenta en els casos d'Itàlia, Estònia, Eslovàquia, Hongria i Espanya (al voltant de cinc hores o més per dia), mentre que les dones de Suïssa, Noruega i Finlàndia són les que menys temps hi dediquen, per sota de les quatre hores diàries. En canvi, els homes dediquen més temps al treball remunerat i als estudis que a les tasques domèstiques i, en tots els casos, les dones tenen menys temps lliure que els homes.

Aquestes diferències entre països guarden relació -a més de ser conseqüència de les raons adduïdes fins ara- amb el model d'estat del benestar que hi ha a cadascuna d'aquestes societats. I, aquí, el consens sobre la polarització de les diferències entre el model vigent als països escandinaus per oposició als països mediterranis és fora de dubte. A tots els països, les desigualtats persisteixen, malgrat la diversitat cultural i les diverses estructures socials que les contextualitzen. Així mateix, sembla que també hi persisteix el pacte que va fer possible les actuals societats del benestar, amb un model sustentat per un mercat de treball i un model familiar que les anglosaxones anomenen *male breadwinner*, que significa, més enllà de l'encert de les traduccions emprades, que tots els drets i deures de ciutadania s'obtenen a partir del fet de ser un home cap de família, present a ple temps al mercat laboral, o d'estar-hi vinculat. Així, aquest vincle li procura benestar (salari familiar i protecció social) a ell a i a la seva família.

Els països escandinaus dediquen més recursos a procurar als ciutadans i ciutadanes serveis socials lligats al benestar quotidià, i han desenvolupat polítiques actives a favor de les dones en el mercat laboral. Tot i que no són la panacea, també han aconseguit que els homes col·laborin més en el treball domèstic-familiar, fonamentalment obligant-los per llei a complir amb els seus drets i deures de paternitat.

La qüestió paradoxal que cal formular en vista d'aquest fet és -com ja s'ha dit a l'inici d'aquestes pàgines quan es formulava la hipòtesi de partida- que els països escandinaus no semblen demanar ni impulsar polítiques de temps. Al contrari, aquestes polítiques van ser projectades per dones italianes i avui dia són reivindicades per altres veus que pertanyen a països on l'estat del benestar no proporciona tants serveis públics i el benestar quotidià és assegurat per les dones de les famílies, i en molts casos per les dones immigrades que massa sovint són contractades, en condicions de precarietat, per aquestes famílies (Bettio-Simonazzi-Villa, 2004). Actualment, les especialistes britàniques clamen perquè l'estat del benestar organitzi socialment la cura de les persones dependents, tal com està fent amb l'ensenyament i la sanitat -el social care- en el ventall de les seves polítiques de benestar, possiblement perquè el model de benestar del Regne Unit disposa de pocs serveis socials de benestar quotidià i elles tenen un model familiar, diferent al del sud d'Europa, on el fort familisme n'és la pauta. Fins i tot anomenen el seu model familiar exemple del declivi del *male breadwinner*, però tot i així no sembla que estiguin gaire interessades a reclamar polítiques de temps per procurar benestar quotidià.

Les raons de la presència més o menys important de les polítiques de temps i de la paradoxa que sembla acompanyar-les no són senzilles de trobar a simple cop d'ull. Probablement caldria iniciar les anàlisis explorant les diferents tradicions que emparen l'origen i la consolidació de l'estat del benestar en els diferents països europeus, i estudiant el diferent grau de consolidació del concepte de ciutadania que se n'ha derivat, incloent-hi la diferent significació que suposen els drets i els deures corresponents. També caldria fer esment dels diversos models familiars i, finalment recordar que, tanmateix, les polítiques de temps semblen necessàries perquè la problemàtica que les genera té a veure amb uns objectius presents als seus orígens, sigui quina sigui la hipòtesi de partida: redistribuir la relació entre el temps i el treball, prioritàriament, i procurar, de manera subsidiària, el màxim benestar quotidià als ciutadans i ciutadanes.

3. PREPARANT EL CAMÍ VERS LES POLÍTIQUES DE TEMPS

Els camins que han fet possible les polítiques de temps han seguit de prop, com no podia ser d'una altra manera, els debats i les anàlisis sobre la dimensió social del temps i la incidència d'aquesta dimensió temporal en el benestar de les persones. Aquests camins, de retruc, han fet evident la necessitat de revisar les bases de l'actual model de benestar a les societats contemporànies, a la vegada que han generat, gairebé en paral·lel, l'interès pels estudis que qüestionen el concepte modern de ciutadania. L'augment de les demandes socials dels nous col·lectius de població implicada (dones, persones immigrades, etc.) en aquestes qüestions no són alienes a aquests afers, i lògicament estan fent possible discursos i actuacions en cerca de millores o d'alternatives a les polítiques de benestar existents, i les polítiques de temps són un exemple d'aquestes possibilitats.

3.1. El temps i el replantejament del benestar

Aclarir la relació entre el temps i el benestar i, encara més, establir-ne una correspondència clara no són, ara per ara, qüestions rellevants o prou consensuades ni entre els especialistes en polítiques de l'estat del benestar ni entre els polítics encarregats de dur-les a terme. Malgrat això, sembla que els darrers anys s'ha obert una escletxa en aquesta situació, derivada de la creixent preocupació per la dimensió social i política del temps en el context de les societats del benestar. Així ho prova l'augment progressiu d'aquesta preocupació a l'agenda científica i política, on els debats, les reflexions i les actuacions entorn, bàsicament, del temps de treball, han convertit la dimensió temporal en una qüestió central de les polítiques d'ocupació i del món laboral. En aquest punt cal precisar, però, que la presència de la dimensió temporal no es va reconèixer fins ben bé a la dècada de 1990, i no ha propiciat ni destacat necessàriament la importància del temps més enllà de l'organització productiva i les relacions laborals. Per tant, cal reconèixer, una vegada més, que van ser les veus crítiques entorn de l'estat del benestar, sorgides a Itàlia, les que van prioritzar l'estudi del temps com a eina teòrico-empírica per analitzar una realitat social cada cop més complexa. Alhora, han permès d'explorar la cerca de respostes a les noves necessitats socials sorgides, entre d'altres motius, de la crisi de l'estat del benestar. No han estat les úniques veus existents en els discursos i les anàlisis sobre el temps constatades al llarg d'aquests darrers anys, però, en canvi, han estat les que han sabut veure millor com aquestes noves respostes feien imprescindible redefinir el benestar en clau de quotidianitat (Torns-Moreno, 2005).

Aquesta nova esclatxa també s'ha fet viable perquè cada vegada són més nombrosos els col·lectius socials que fan sentir la seva veu per posar de manifest el lligam entre el seu benestar i el temps, expressat, aquest cop, en forma de malestar. No tots segueixen les petjades de les dones italianes i sovint veuen com es contraposen els seus respectius interessos socials, polítics i econòmics. Així, és fàcil trobar sota aquestes particularitats: els horaris escolars, la productivitat exigida a través de les llargues jornades laborals, els horaris comercials dels petits botiguers i els de les grans superfícies, la freqüència i la rapidesa del transport públic i els partidaris d'anar a tot arreu amb el seu cotxe, els horaris dels locals d'oci nocturns i els requeriments de les persones que volen, esperen o no tenen més alternativa que treballar o divertir-se de nit. Tal com apunta Bergmann (1992), entre d'altres especialistes, l'extraordinària capacitat d'adaptació del temps és el que permet d'explicar l'heterogeneïtat dels problemes relacionats amb la seva organització i distribució.

La perspectiva de gènere, en general, i les científiques socials italianes, en particular, han tingut -i tenen- un paper clau a l'hora de fer explícita la capacitat explicativa del temps amb relació al treball -no només el remunerat-, i al benestar. Aquesta perspectiva no tan sols es fa ressò de les autores fins ara esmentades, sinó que comparteix les anàlisis sobre el temps a càrrec d'autors com ara E. P. Thompson, del qual se'n parlarà més endavant, i Norbert Elias (1997), sociòleg que ens va recordar que el temps social, ara vigent, és fruit d'una convenció humana que va inventar el rellotge i el calendari, instruments que han permès a la cultura occidental fixar, amb caràcter universal, les pautes d'ordenació i de regulació dels fets, dels usos i dels imaginaris socials on transcorren les activitats i les relacions socials de la població, i d'acord amb els quals s'orienten i s'estructuren els projectes de vida de les persones i de les societats. Aquesta estructuració i orientació del temps té tanta força avui en dia, que ha invisibilitzat el temps en les societats industrials i urbanes. És a dir, ha aconseguit que tothom consideri i visqui com a natural allò que és una construcció sociocultural, i que per tant, només pensin en el canvi -del temps- aquelles persones o col·lectius als quals aquestes pautes temporals els resulten problemàtiques perquè el seu benestar se'n ressent. Tanmateix, tal com també recorda Perulli (1996), aquest canvi esdevé especialment complicat, malgrat l'existència d'uns malestres més o menys evidents, perquè la lògica mercantil que regeix les societats contemporànies fa que tothom visqui sota una altra paradoxa: la que ha convertit el temps en un bé escàs en les societats on més benestar material s'ha aconseguit. Dit d'una altra manera, la lògica mercantil ha imposat una maximització del temps, basada en el binomi temps-diner, que fa que quant més temps es vol tenir, de menys se'n pugui disposar, de manera que, a les societats contemporànies, les persones puguin acumular més fàcilment béns materials que temps suficient per gaudir-ne. Aquesta situació paradoxal repercuteix de manera clara en el benestar quotidià.

3.1.1. El replantejament de l'estat del benestar i de la ciutadania

Per comprendre la paradoxa que vincula aquest ús social de temps amb les societats del benestar contemporànies cal que la situem en el context dels canvis econòmics i sociodemogràfics que han tingut lloc en aquestes societats al llarg de les darreres dècades. Aquests canvis també han estat contemplats a través del seu impacte en l'organització social del temps, que veu com augmenta la desincronització dels horaris (Boulin et al, 1998), o la «no sincronicitat», tal com va anomenar-la Ernst Bloch (Parkins, 2004). Segons els especialistes en analitzar el context d'aquells canvis, cal destacar la incidència dels factors següents: el creixement de la flexibilitat laboral, la progressiva terciarització de l'economia, l'augment de la presència femenina en l'activitat laboral, l'envelliment de la població, i la modificació dels models familiars, expressats, per exemple, en l'expansió de les

llars monoparentals. A aquests factors de canvi cal afegir els darrers moviments migratoris que han tingut lloc, especialment, en els països del sud d'Europa, com ara Espanya i Itàlia. El conjunt d'aquestes transformacions conformen el marc de referència general que sustenta el debat existent sobre la necessitat de repensar l'estat del benestar (Adelantado et. al., 2000; Daly i Lewis, 2000; Bettio-Simonazzi-Villa, 2004). Aquestes necessitats han d'afrontar forçosament el replantejament de les necessitats socials que han aparegut de nou o que han de ser revisades, i que tampoc no poden defugir la implicació dels drets i els deures de ciutadania en qüestió.

Si bé l'inici d'aquest debat s'ha centrat en la crisi fiscal de l'estat del benestar, la perspectiva de gènere ha posat de manifest, des d'un bon començament, els límits i les contradiccions de les polítiques vinculades en el model socioproductiu que va fer possible aquest model de benestar. Malgrat la incidència limitada de les veus femenines, aquestes ens recorden que l'estat del benestar afecta les relacions socials de gènere, fins al punt que la suposada neutralitat de les seves polítiques repercuteix negativament en el col·lectiu femení (Hernes, 1996; Borchorst i Siim, 1996; Balbo, 1991; Saraceno, 1995; Lewis, 1992; Pateman, 1994). És en aquest context on les especialistes d'arreu d'Europa, tant del nord com del sud, coincideixen en la necessitat de definir un nou concepte de ciutadania que superi la ceguesa de gènere vigent, i que alhora permeti d'articular polítiques de l'estat del benestar orientades a millorar el benestar quotidià, de les dones en particular, i de tota la ciutadania en general. Quant a l'enfocament crític dut a terme des de la perspectiva de gènere, cal afegir les veus sorgides des de les anàlisis dels nous moviments migratoris, les quals mostren els límits de les actuals polítiques d'integració o de multiculturalitat derivades de l'augment d'aquests nous contingents de població als països de la Unió Europea.

Sigui com sigui, les científiques socials, emparades en la perspectiva de gènere, han estat pioneres a l'hora de veure que el concepte vigent de ciutadania afavoreix una trajectòria de vida basada en una biografia laboral unitària, contínua i preferentment masculina, mentre que la realitat social, focalitzada a través de la dimensió temporal amb sensibilitat de gènere, mostra una trajectòria distinta, caracteritzada per una biografia laboral discontinua, pròpia del col·lectiu femení (Nowotny, 1989). Així mateix, aquest enfocament posa de manifest que d'ençà del pacte fundador de l'actual estat del benestar, nascut després de la II Guerra Mundial, aquestes trajectòries han estat possibles gràcies a un model familiar, batejat per les britàniques com el model male breadwinner-housewife keeper. Es tracta d'un model basat en un contracte social entre gèneres, on l'home -el cap de família- participa a temps complet en el mercat laboral i a canvi obté un salari familiar que el converteix en el principal proveïdor d'ingressos, mentre que la dona, que fa d'esposa i de mare, assumeix la responsabilitat del treball de la llar-família, fet que dificulta o impedeix la seva participació plena en el mercat laboral i la converteix en una ciutadana que sempre depèn del cap de família. El model s'ha institucionalitzat en la mesura en què els anomenats tres pilars de l'estat del benestar -universalització dels serveis bàsics d'ensenyament i sanitat, subsidis d'atur i pensions- s'han definit subjectes a la biografia masculina. O, el que és el mateix, l'activitat laboral ha esdevingut la clau de volta per accedir a aquests serveis.

En aquest punt, és obligat recórrer de nou a la perspectiva de gènere, on la politòloga Pateman (1994) va ser una de les primeres a constatar que el pacte fundador d'aquest estat del benestar permet de garantir la protecció social al treballador, habitualment un home i, a través seu, a la seva família. És a dir, és un pacte que des de l'inici no reconeix les dones com a ciutadanes de ple dret, sinó que les protegeix mentre són esposes, mares o filles, dependents d'un cap de família, i per tant tolera socialment les absències femenines en el mercat laboral i les masculines en el treball domèstic-familiar. Geneviève Fraisse (2001) aprofundeix en una línia similar,

tot recordant com els orígens del concepte modern de ciutadania, sorgit després de la revolució de 1789, ja van partir de la separació del món domèstic (el privat) i del món de la ciutat (el públic), la qual seguia la pauta del contracte social de Rousseau, i malgrat haver estat denunciat, entre d'altres, per la pionera Olympe des Gouges, el 1791, ha persistit fins a l'actualitat. Aquesta persistència ha estat possible perquè, com bé diu aquesta filòsofa francesa, la dominació masculina i l'opressió femenina travessen els règims sociopolítics, els quals, per consolidar-se, sempre han necessitat construir un model familiar no democràtic que fes viable l'origen i l'aprenentatge de la relació de dominació masculina i de subordinació femenina. També han pogut construir la capacitat civil (dret de vot, d'ensenyament...) de les dones sense destruir l'autoritat del marit. Aquesta situació ha hagut d'esperar a les darreres dècades del segle XX per veure néixer el qüestionament d'aquest concepte de ciutadania, després de la represa del moviment feminista de 1968 a les societats occidentals. Malgrat que aquest qüestionament pugui semblar indiscutible, el cert és que, a pesar de les dificultats encara existents, sembla que actualment és més fàcil aconseguir la paritat en el món públic entre homes i dones que fer desaparèixer la figura del cap de família masculí, la qual, si bé ja no reté el poder de manera absoluta, sí que conserva, a la majoria dels països occidentals, la protecció social de la llar-família i un pes simbòlic considerable (Torns-Borràs-Carrasquer, 2003).

Així les coses, resulta innegable que, en aquest mateix període, l'augment de la presència femenina en el mercat laboral ha permès de qüestionar el concepte de ciutadania, promoure el clam per la paritat i assistir al declivi del model familiar anomenat male breadwinner. També és cert, en particular als països escandinaus, que les dones han obtingut un accés individual als drets de ciutadania, i una bona part de les polítiques nòrdiques de benestar han promogut l'orientació dels homes cap al món domèstic; els permisos de paternitat obligats per llei, per exemple, són una de les millors mesures per aconseguir-ho. Tot i així, la situació no és generalitzable, i el més comú continua sent la manca de recursos i de voluntats polítiques per revisar l'actual distribució de tasques i de responsabilitats domèstiques entre els homes i les dones a la llar-família. Per això, el col·lectiu femení continua ocupant una posició desigual respecte del masculí. Aquest és el punt de partida, no sempre prou explícit, de la demanda d'un nou contracte social entre gèneres, que de manera obligada ha d'orientar-se cap a la revisió de l'actual distribució de la càrrega total de treball que els homes i les dones han d'assumir a la vida quotidiana. Aquesta orientació no és l'única que cal tenir present, però no es pot ignorar si es vol obtenir un nou concepte de ciutadania en què aconseguir benestar sigui una tasca i una responsabilitat de tothom. La tasca no és senzilla; recordem que l'àmbit domèstic (el privat, si es vol) és polític i, per tant, generar drets i deures de ciutadania continua sent, ara per ara, més difícil que promoure les dones vers l'àmbit públic. Això és així perquè aquest continua sent el món que es valora i l'únic que confereix els drets i els deures ciutadans vigents. A més a més, cal reconèixer que moltes de les actuacions a favor de les dones han provocat que les mateixes dones maldin per ser presents al món públic i menyspreïn el món domèstic, tot oblidant el benestar quotidià que s'hi genera. En aquest context, pensar en propostes de canvi per aconseguir el canvi de situació requereix, probablement, aprofitar la capacitat sobradament provada de la dimensió temporal i ell seu fort lligam amb el benestar. Un concepte, aquest últim, que com ja s'ha dit cal redimensionar tenint en compte la quotidianitat. Però d'això se'n parlarà més endavant.

En qualsevol cas, sembla ineludible revisar les actuals polítiques de benestar tenint en compte el temps i els plantejaments que sustenten la revisió del concepte de ciutadania i de benestar, perquè, en cas contrari, es corre el risc d'articular polítiques públiques cegues al gènere i, tot i que aquesta no és la seva única limitació, cal fixar l'atenció en les polítiques de gènere, ja que són una bona mostra de com no s'ha fet prou per revisar les bases de l'actual estat del benestar. En concret, s'ha de reconèixer que aquestes actuacions han tendit a promocionar la presència femeni-

na dins el mercat laboral i, al seu torn, han desatès la promoció de la presència masculina dins l'àmbit domèstic i familiar. Per sort, cada vegada són més les veus crítiques que alerten del plantejament no del tot encertat que hi ha darrera d'aquestes polítiques, en la mesura en què mantenen intacte el conflicte quotidià de la divisió sexual del treball (Bettio, 1998; Meulders, 2000; Maruani-Rogerat-Torns, 2000; Torns, 2004). Pel que fa a aquesta qüestió, cal destacar l'aparició de les polítiques de conciliació de la vida laboral i familiar, les quals, d'uns anys ençà, semblen actuar com un dels seus millors mitjans d'expressió i, donat l'èxit que les acompanya i els inconvenients que presenten, cal sotmetre-les a debats i anàlisis aprofundides (Torns-Borràs-Carrasquer, 2003).

En aquest sentit, és interessant no oblidar que les dones del sud d'Europa van vehicular bona part de les seves reivindicacions a través de les polítiques de temps, i ho van fer reclamant que aquestes polítiques incloguessin el temps de vida i el benestar quotidià com a horitzó per satisfer els nous drets i deures de ciutadania. Recordem que les polítiques de conciliació, tan pregonades a l'actualitat, no semblen perseguir aquestes fites de manera explícita, fet que destaquen algunes de les crítiques que han rebut (Junter-Loiseau-Tobler, 1999; Torns, 2005).

3.1.2. Repensar el benestar des del temps de vida

Com s'ha comentat a les pàgines precedents, la perspectiva de gènere ha servit per posar de manifest que el temps és una eina clau per fer visibles els límits de l'actual estat del benestar, i per cridar l'atenció sobre com les pautes temporals vigents i l'ús social que d'elles se'n deriven són qüestions a revisar en totes aquelles alternatives que vulguin replantejar el benestar a les nostres societats. En aquest replantejament, el que és vist i viscut com a escassetat de temps no es pot resoldre únicament amb una racionalització més significativa dels recursos i l'ús de més o menys tecnologia, com sol ser habitual al món de la producció. Això és així, perquè a l'hora d'afrontar canvis en la dimensió social del temps, el temps de vida és l'únic horitzó que no s'ha d'oblidar, tal com va reclamar Balbo (1991). Es tracta d'un temps on resulta indefugible plantejar la importància del procés de reproducció de la vida humana, i on, més enllà de les reflexions filosòfiques que el lema pugui suggerir, difícilment hi tenen cabuda els criteris de racionalitat econòmica que tanta fortuna han fet en l'organització del procés productiu de les societats industrials i urbanes, bàsicament, perquè el temps de vida implicat en la reproducció no es pot acumular, concentrar, reduir ni sotmetre a la mateixa lògica lineal i acumulativa del temps productiu, ja que està presidit per una lògica sincrònica i quotidiana que no ho permet, o que xoca amb els ritmes i la intensitat dels temps laborals predominants. Aquesta situació es fa visible quan s'han de dur a terme tasques de cura de persones en l'àmbit domèstic-familiar i es comprova que la rigidesa i la inflexibilitat horàries que les caracteritzen dificulten enormement la seva compatibilització amb les jornades laborals convencionals, en especial, quan aquestes tasques de caire domèstic-familiar han d'afrontar els períodes de cura de criatures o de persones especialment dependents (gent malalta, gent gran, adults poc hàbils, etc.).

La dècada de 1990 ha vist néixer algunes propostes relacionades amb la reivindicació del temps de vida. N'hi ha que reclamen un canvi que parteixi de l'adaptació del temps de treball remunerat a la pluralitat dels temps socials i, en particular, al temps reproductiu (Corradi, 1998). D'altres, cerquen definir un nou significat social del temps, prenent com a referència les trajectòries biogràfiques femenines; és a dir, un significat que permeti d'alliberar el temps de la concepció dominant vigent, imposada des d'una visió estrictament econòmica, pròpia del capitalisme industrial (Lecardi, 1994). Darrerament, també van en augment les veus interessades a donar un nou sentit al temps des de la preocupació per una vida on la vellesa cada vegada

és més llarga, tot mirant que l'oci passiu no sigui l'única alternativa. Es tracta d'un conjunt d'alternatives que, d'una manera o una altra, tracten de defugir els criteris de racionalitat econòmica i d'eficiència com a únics indicadors de benestar amb relació al temps, la qual cosa no és fàcil d'aconseguir, perquè s'ha de reconèixer que parlar de temps de vida és reivindicar una dimensió qualitativa del temps que és difícil de posar de manifest a les actuals societats del benestar, en què aprenem a viure i vivim sota la lògica del temps que ha marcat i marca prioritàriament el temps laboral, i en què el temps de la reproducció és majoritàriament ignorat, ocultat o menysvalorat. A més a més, la demanda social d'alternatives és minoritària o no té prou consens social, tal com posen de manifest els estudis sobre la reorganització del temps de treball remunerat (Torns-Miguélez-Borràs-Moreno-Recio, 2006). Acceptar que per viure no hi ha més temps a valorar que el temps de vida o, dit d'una altra manera, que el temps de treball remunerat no té perquè ser l'únic temps a valorar a l'hora de viure, és, ara per ara, la reivindicació d'algunes persones –dones de doble presència la major part de les vegades–, o el privilegi de molt pocs; en concret, d'aquelles persones que poden i saben que el temps de vida no entén de durada matemàtica, sinó d'una valoració lligada a una forta capacitat de decisió personal o de resistència davant el que està establert com a norma. I aquesta és una situació privilegiada on el fet de gaudir de benestar material probablement és una condició necessària però no suficient per fer viable l'èxit del canvi.

Tot plegat, el fet de tenir present l'horitzó del temps de vida a l'hora de replantejar el benestar porta a plantejar, un cop més, un canvi on, d'una banda, cal que es reconegui la importància social i econòmica de la reproducció o, més senzillament, del temps dedicat al treball domèstic-familiar, i, de l'altra, cal que s'aposti per revisar l'organització socioproductiva per tal d'aconseguir la desacceleració del ritme productiu i de consum actuals, aspectes, aquests darrers, que a més a més tenen clares conseqüències en el temps lliure, el qual, com apunta Piazza (1991), a les actuals societats del benestar emergeix com a única alternativa al temps laboral, i la majoria de vegades com a concepte oposat al «temps per si mateix» o al «temps de lliure disposició personal», segons van anomenar-lo les dones italianes. És un temps que reclamen, particularment, les dones adultes quan viuen en règim de doble presència, ja que el necessiten com a escleta per obtenir un benestar propi, perquè el benestar quotidià que elles procuren o del que s'han de fer càrrec (tasques de cura i domèstic-familiars) el duen a terme a canvi de tenir el seu temps sempre disponible per als altres.

En qualsevol cas, en aquest darrer període, cal constatar que la reivindicació del temps de vida ha traspassat les fronteres del territori de la perspectiva de gènere, que el va veure néixer, i cada vegada són més nombrosos els especialistes interessats a tenir-lo present en les seves reflexions i propostes. A l'actualitat, la majoria d'aquestes veus el fan visible en les seves demandes d'una millor qualitat de vida, demandes que, a les societats del benestar, estan deixant de ser considerades com un tema relacionat exclusivament amb la salut de la ciutadania, tal com va passar en els seus orígens, o amb la planificació del territori, tal com s'ha fet més tardanament.

La revisió de la literatura especialitzada sobre la qüestió posa de manifest el caràcter pluridisciplinari d'aquest debat sobre la qualitat de vida o el benestar. A l'actualitat, cal dir que ha despertat l'interès de l'economia, la psicologia, la sociologia i d'altres ciències socials similars. Així, l'economia es fixa en la dimensió més material del concepte, mentre que la psicologia se centra en els components individuals, i la sociologia i la ciència política cerquen les dimensions més socials o més properes a la intervenció política. Són, en definitiva, tres enfocaments, en funció dels quals a vegades es parla indistintament de qualitat de vida, de benestar, o fins i tot de felicitat. Més enllà del rerefons teòric d'aquests enfocaments, el que interessa subratllar aquí és el qüestionament inevitable de l'estat del benestar que aquest

concepte suposa, i més quan es té en compte la perspectiva de gènere. En aquest sentit, cal ressaltar la coincidència per part de les veus d'especialistes dels països europeus, tant del nord com del sud, en l'anàlisi del model de benestar. Totes elles posen de manifest la necessitat de revisar el concepte de benestar fundador d'aquest model d'Estat que vincula el benestar amb l'ocupació, sota la referència industrial i masculina, alhora que el fa visible mitjançant la provisió d'una protecció social que, més enllà de les qüestions laborals, només contempla, majoritàriament, l'ensenyament i la sanitat, i deixa de banda la responsabilitat d'organitzar socialment la cura quotidiana de les persones; és a dir, el que hem anomenat social care. És un model d'Estat que, per procurar benestar, dóna per suposada l'existència, més o menys reconeguda i més o menys vigent, d'un model familiar on el «cap de família» sempre té «una esposa i una mare» que aporta aquest altre benestar quotidià a la família.

Quant al sorgiment d'aquest nou concepte de benestar i de les noves demandes implicades, cal destacar les veus que recorden la importància d'elaborar estadístiques socials: mesures imprescindibles per complementar les estadístiques econòmiques oficials amb dades relatives a la qualitat de vida i a les diferències entre homes i dones, i on la mesura de l'ús del temps esdevé un element clau (Sabaddini, 2006). Malgrat les dificultats que encara acompanyen la producció i la legitimitat d'aquestes estadístiques, cal reivindicar-les, perquè resulten imprescindibles per a l'obtenció de dades objectives i subjectives capaces d'acomplir el repte de revisar les actuacions de l'estat del benestar. També és important ressenyar els estudis que amb aquesta intenció s'han realitzat molt recentment, des de l'European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions –també coneguda com a Fundació Dublín–, pel seu caràcter pioner en l'anàlisi comparativa de les dades europees. En particular, cal destacar els estudis procedents d'una línia d'investigació que se centra en l'anàlisi de la qualitat de vida des d'una perspectiva àmplia i multidimensional. És a dir, des de la idea que si es vol mesurar la qualitat de vida, cal analitzar la relació entre les condicions objectives d'existència i la percepció subjectiva que la població té sobre el benestar. Aquesta perspectiva permet, en principi, superar l'enfocament anterior dels estudis de qualitat de vida on el salari, l'educació i l'accés als recursos eren les dimensions clau de la seva definició.

La nova proposta suposa un canvi d'aquest model, perquè des d'una perspectiva d'anàlisi centrada exclusivament en els aspectes materials, s'ha considerat la necessitat d'estudiar, també, aspectes qualitius que tinguin en compte la percepció subjectiva de la població estudiada. I, com no podia ser d'una altra manera, aquesta nova proposta ha implicat un esforç per definir els factors que determinen el benestar subjectiu, entre els quals, i pel cas que ens ocupa, cal destacar l'ús del temps, malgrat s'hagi de precisar que la inclusió d'aquesta dimensió temporal és aliena en tot moment a la consideració de l'ús del temps destinat al treball domèstic-familiar, temps que en aquests nous estudis sobre la qualitat de vida no s'incorpora com a element definidor de benestar subjectiu.

En qualsevol cas cal recordar, finalment, que la preocupació per l'estudi del temps en termes de benestar només sorgeix en aquelles societats on les necessitats bàsiques estan cobertes, i en un context polític on la ciutadania pot elaborar una capacitat d'exigència més elevada respecte dels estàndards de benestar i de qualitat de vida aconseguits. Així mateix, cal tenir present que les polítiques de temps sorgeixen i es mantenen en els països del sud d'Europa com a resposta als dèficits de benestar quotidià, el qual, més enllà de la manca de serveis públics, s'expressa amb rotunditat a través de la distribució desigual de la càrrega total de treball entre els homes i les dones. Actualment, aquesta desigualtat es mesura mitjançant les enquestes de l'ús del temps, homologades a Europa, que assenyalen distàncies significatives entre els països nòrdics i els del sud, i que, com recorda Niemi (2006b), probablement indica les raons de perquè aquestes polítiques del temps, reivindica-

des al sud, no tenen el mateix ressò als països del nord, on la ciutadania sembla valorar molt més el temps en termes de benestar quotidià, a més de gaudir d'un estat del benestar més consistent.

3.2. L'emergència de nous escenaris

De la mateixa manera que la visibilització de la dimensió social del temps ha fet possible el replantejament del benestar a les societats contemporànies, s'ha de reconèixer que les polítiques de temps s'han fet viables a partir del moment en què es repensen dos nous escenaris –la ciutat i la vida quotidiana–, que cal considerar en la seva doble accepció material i simbòlica com els indrets ideals per dur a terme la materialització d'aquestes polítiques.

3.2.1. La ciutat i la vida quotidiana

Com ja s'ha indicat, la relació entre el temps i la ciutat va ser l'únic bloc de l'avantprojecte de llei italià que va esdevenir llei. D'ençà d'aleshores, l'anàlisi de la ciutat, des de l'òptica de les ciències socials, ha posat de manifest l'augment de l'ambigüitat i de la polisèmia del concepte, característiques que, si bé sempre l'han envoltat, semblen aconseguir la seva màxima expressió en confrontar la ciutat amb la dimensió temporal, on la ciutat apareix específicament com l'escenari material i simbòlic on és factible viure la ciutadania, on és possible observar els múltiples usos socials del temps propis de la vida urbana contemporània, amb tots els seus avantatges i inconvenients, i on la presència o l'absència del benestar quotidià es pot aconseguir o trobar a faltar a partir del temps que n'ha esdevingut la dimensió clau.

En aquest context, tal com es veurà més endavant, les polítiques de temps que poden acollir-se a l'escenari de la ciutat cada cop són més nombroses a Europa, i han anat orientades a convertir la ciutat en l'escenari urbà on les persones especialistes que poden pensar i decidir la ciutat cada cop són més presents, o en un escenari simbòlic que és l'objecte de desig d'aquelles veus que alhora que intenten revalorar el procés de reproducció de la vida humana miren de procurar benestar quotidià per a tothom.

Per fer viable aquesta darrera visió de la ciutat també ha calgut que emergís la vida quotidiana com a parcel·la d'una realitat social que es mostra com una qüestió senzilla i alhora complexa. En aquest cas, hi ha ajudat la perspectiva de gènere, en reconèixer la vida quotidiana com un escenari problemàtic per a la majoria de les dones, i en reclamar-lo com a escenari on poder dissenyar i planificar les polítiques de l'estat del benestar. Saraceno (1986) va ser una de les pioneres que va reconèixer que la vida quotidiana presenta una estructura sexuada, perquè homes i dones se situen de manera diferent i desigual en aquesta estructura, generalment invisible, que només es fa evident quan esdevé problemàtica per a la majoria de les dones, conscients de les subordinacions que aquesta organització social i quotidiana els suposa (Torns-Borràs-Moreno, 2004).

Com posteriorment ha apuntat Bimbi (1989), el fet de considerar la importància de la vida quotidiana porta a formular maneres diferents de definir la política econòmica i d'intervenció de l'estat del benestar, que s'aproximin a la vida dels homes i les dones, per tal d'entendre les seves estratègies de supervivència i els problemes quotidians que afecten el seu benestar. Aquest enfocament de la vida

quotidiana permet de superar el plantejament assistencial de les polítiques de l'estat del benestar i avançar en un concepte de ciutadania que incorpori el coneixement i l'experiència de les dones, fins i tot els d'aquelles que tenen un mínim de benestar assegurat, ja que es tracta d'un saber i d'unes pràctiques que resulten imprescindibles per procurar benestar per a tothom; en concret, les activitats relacionades amb la reproducció humana, que han d'incloure el temps necessari per desenvolupar-les i els corresponents significats per poder-les valorar i prestigiar. En definitiva, el reconeixement públic de la vida quotidiana ha de permetre considerar el temps i el treball de cura com a elements de gestió i de planificació política, i, en primera instància, crear infraestructures i serveis per atendre les necessitats que generen.

4. LES POLÍTIQUES DE TEMPS REALMENT EXISTENTS

Un cop resseguits els camins teòric-conceptuals que han fet possible la materialització de les polítiques de temps és hora de ressenyar les actuacions que en aquestes darreres dècades poden ser considerades o reconegudes sota aquest lema, malgrat no sempre reclamin aquesta consideració. Per fer efectiva aquesta ressenya, seguirem la lògica que estructurava l'avantprojecte de llei del temps, ja que va ser el primer intent de formulació sistemàtica d'aquest tipus d'actuacions. No obstant això, no seguirem l'ordre dels eixos del projecte, donat que ara per ara no tots compten amb actuacions que mereixin ser destacades. Així, començarem per oferir una breu síntesi d'aquelles actuacions que tenen a veure amb la regulació o la reordenació del temps de treball, i que d'alguna manera poden ser adscrites al primer eix d'aquell avantprojecte que reclamava la reducció de la jornada laboral, però que posteriorment s'han concretat en unes regulacions de la jornada laboral que difícilment són deutores d'aquelles incipients polítiques de temps. Malgrat tot, a parer nostre, cal que les actuacions sobre el temps de treball s'inclouin aquí, perquè, tal com hem pogut comprovar en estudis anteriors⁶, incideixen plenament en la relació entre el temps i el benestar.

A continuació, aquesta ressenya detallarà algunes actuacions relatives al temps i a la ciutat que actualment constitueixen les polítiques de temps més reconegudes. Com es recordarà, aquest va ser el tercer eix de l'avantprojecte italià, i l'únic que va tenir un seguiment posterior en forma d'altres lleis i actuacions a nombroses ciutats italianes. Atès el desenvolupament posterior d'aquestes iniciatives, el detall que aquí se n'ofereix no serà exhaustiu i només en mostrarà alguns exemples; en concret, aquells que hem considerat més emblemàtics dins d'un conjunt d'actuacions que a simple cop d'ull semblen dibuixar una mena de calaix de sastre on només el territori de la ciutat resulta ser el tret comú. També s'inclou un objectiu final que d'alguna manera cerca millorar la qualitat de vida dels ciutadans i ciutadanes, malgrat que la consecució del benestar quotidià quedi lluny de les fites definides en el projecte pioner. Finalment, donarem algunes pistes sobre les darreres actuacions que es poden considerar com a polítiques de temps i que tenen a veure amb el cicle de vida, que com es recordarà constituïa el segon eix de l'avantprojecte. Encara es mouen en el terreny de les anàlisis i les propostes teòriques prèvies a la concreció de les actuacions. Les que aquí ressenyem estan impulsades, la major part de les vegades, des de la Unió Europea. Aquesta és una de les raons per les quals s'inclouen, ja que encara que són propostes a penes existents, els suposem un camí de futur més satisfactori que el que va conèixer la proposta de les dones italianes ara fa més de quinze anys.

⁶ Vegeu l'informe Temps i Ciutat que vam fer per encàrrec del CESB l'any 2000, on es dona compte de com estudis europeus mostren la incidència de les modificacions del temps de treball en la vida quotidiana de la població ocupada, i on vam veure empíricament com, a més a més, la població ocupada organitza el seu temps en funció de la jornada laboral del cap de família amb el qual conviu, fet que complica especialment la vida quotidiana de les dones de doble presència i incideix en el benestar quotidià.

4.1. Les polítiques de temps de treball: un punt de partida indefugible

Tal com s'ha comentat a l'inici d'aquestes pàgines, la hipòtesi de partida que va fer sorgir les polítiques de temps presenta una doble via; les actuacions sobre el temps de treball n'és una d'elles. Tot i així, les polítiques de temps s'han fet visibles sense reconèixer la centralitat del temps de treball remunerat a la societat i a la vida quotidiana de les persones. Això és conseqüència, probablement, del fet que els primers estudis sobre el tema es van interessar en l'anàlisi de l'ús del temps d'aquelles persones que no tenien el temps ocupat pel treball remunerat, tal com ja s'ha ressenyat, o de que les anàlisis que se'n van fer provenien d'una via poc prestigiada i valorada: les vindicacions i el saber de les dones. Sigui com sigui, es va haver d'esperar a la crisi d'ocupació, deguda als processos de reconversió industrial del model fordista, perquè el temps esdevingués un objecte d'estudi rellevant i, més específicament, perquè es fes evident que el temps de treball remunerat era aquell en què calia parar l'atenció, de manera que centraven els interessos i els recursos d'aquelles persones que podien i volien cercar solucions i alternatives a la problemàtica plantejada.

Aquesta situació no va ser plenament viable fins fa dues dècades, un període que cronològicament ha coincidit amb el tombant que des del segle XX ens ha conduït fins al segle XXI, moment en què el temps, i en concret el temps de treball remunerat, s'ha convertit en una peça clau del món laboral i, per tant, igual que a l'inici de la industrialització, en el model de referència temporal de les pautes, els valors i les activitats que organitzen la societat. Aquesta situació s'ha vist refermada pel fet que, durant aquest mateix període, el temps de treball ha esdevingut l'objecte d'estudi dels especialistes i els agents socials presents al món laboral, en centre d'interès de totes aquelles polítiques que, malgrat no reclamar-se com a polítiques de temps, consideren el temps de treball com a nucli central de les seves reflexions i actuacions (Torns-Miguélez-Borràs-Moreno-Recio, 2006).

L'origen d'aquesta nova visió del temps de treball té com a punt de partida la flexibilització de l'horari laboral; una resposta idònia davant les noves necessitats del sistema productiu, derivades de la crisi de l'ocupació industrial, que va ser formulada per la lògica empresarial i consolidada per les veus especialitzades en el món laboral. Aquesta flexibilització ha trencat la lògica d'un horari de treball fixat de manera estable, per a la majoria de la població ocupada, al llarg de tot el cicle de vida laboral; una norma instituïda per la societat industrial que ha anat desapareixent a mesura que l'ocupació estable ha deixat de ser la pauta per a bona part de la població ocupada, i que, tal com assenyalen els especialistes (Recio, 2002), s'ha vist reforçada per l'augment de la diversitat horària que ha provocat la creixent terciarització de les societats contemporànies. A l'hora d'analitzar aquesta transformació, no tan sols cal remarcar l'augment de les ocupacions i el volum de persones que treballen en els serveis, sinó que també cal veure com han canviat les pautes de referència, fins aleshores fixades pels horaris industrials. Quant a aquest context, caracteritzat per una flexibilització horària més significativa i una terciarització, cal afegir, com a detall no menys important i no sempre destacat per les anàlisis convencionals, l'augment de la presència femenina en el mercat laboral europeu, en particular en el sector serveis. Tal com el projecte de llei italiana va saber preveure, aquesta presència més significativa (Maruani-Rogerat-Torns, 2000) complica encara més els desajustos produïts per la flexibilització i la diversificació dels horaris laborals, i no tan sols per a les dones, sinó per al conjunt de la població.

4.1.1. La disciplina laboral del capitalisme: una qüestió de temps

L'aparició de la flexibilització ha vist créixer l'interès per analitzar les implicacions que se'n deriven i per l'estudi dels orígens del temps industrial a les societats contemporànies. Especialistes com ara Gasparinni (1998) ens han recordat la forta ruptura que va suposar el procés d'industrialització, donat que històricament el calendari religiós marcava la pauta temporal, tant pel que fa a les jornades diàries com a la distribució del treball al llarg de l'any, i va fer que les festes religioses s'adaptessin als moments importants dels treballs agrícoles —el temps de plantar, el temps de recollir, etc.—, als quals es dedicava la majoria de la població⁷. Més endavant, l'arribada dels aparells de mesura del temps, concretament el rellotge, va fer visible com l'Església, el poder polític i el poder econòmic esdevenien els primers en apoderar-se'n, convertint-los, d'aquesta manera, en instruments del seu poder. És a dir, qui tenia el poder de mesurar el temps tenia la potestat de regir els temps dels altres. O, dit d'una altra manera, qui té el temps té el poder, com ens recorda el sociòleg Castillo (1997). Aquesta situació es va manifestar amb total claredat amb la irrupció de la industrialització quan el temps de treball, la seva ordenació, i les entrades i sortides dels llocs de treball les va poder marcar l'empresari o el patró, de manera arbitrària i discrecional. Un exemple d'aquesta situació és l'excel·lent estudi pioner d'E. P. Thompson (1967), on es posa de relleu l'enorme transformació de la disciplina laboral que va suposar el capitalisme industrial. L'historiador britànic, a través de les memòries dels treballadors de principis del segle XX, explica com un obrer anglès treballava a la seva fàbrica durant els mesos d'estiu fins que la vista li ho permetia, i ningú, excepte el patró i/o el seu fill, tenien rellotge. I com, fins i tot, una vegada que un treballador tenia un rellotge, li van prendre perquè va dir l'hora als seus companys.

Thompson assenyala que la revolució industrial va ser la que va marcar un abans i un després en la concepció i la regulació del temps a les societats occidentals, i que la preocupació pel control del temps es va convertir en un objectiu central del poder dels empresaris vers els seus subordinats. També explica com, posteriorment, la generalització del sistema de producció industrial a les nostres societats va fer necessària una major sincronització i racionalització del temps de treball. La regulació del temps es va veure ajudada per la moral calvinista i puritana que fixava el treball remunerat com a valor principal, tal com han posat de manifest els estudiosos seguidors de la tradició encapçalada per Max Weber. Aquest lligam entre el temps i el treball va fer possible que el sistema capitalista imposés la seva disciplina laboral, i a més a més va ser capaç d'aconseguir la interiorització de les noves normes disciplinàries a la població mitjançant, no només l'acceptació dels horaris laborals de les fàbriques, sinó també el seu efecte en la resta d'horaris que regien l'organització personal, familiar i social. A les societats industrialitzades, aquesta organització socioeconòmica i personal dels horaris s'ha perllongat fins fa dues dècades com si fos natural i immutable, fins i tot per a les persones que no són presents al mercat de treball, fet possible que les distribucions temporals dominants siguin deutores d'aquell procés d'aculturació imposat per la industrialització, i que els imaginaris col·lectius estiguin emparats i presidits pel temps de treball remunerat, que és l'únic temps a tenir en compte a l'hora de formular el projecte de vida personal i d'establir la font de prestígit i de consideracions socials. L'aproximació històrica ha fet evident la importància del temps de treball com a nucli de poder dins el món laboral i les societats contemporànies, fet que cal remarcar perquè, en aquest darrer període, comença a fixar les prioritats en els debats i les actuacions de l'agenda política i dels diferents actors socials i especialistes, que normalment miren de cercar alternatives que situïn el temps de treball com a centre de les actuacions destinades, d'una manera o una altra, a la redistri-

⁷ Un exemple d'aquesta situació el podem trobar a la societat nord-americana, on el seu dia de festa principal és el dia d'acció de gràcies (Thanksgiving Day): una celebració religiosa establerta per donar gràcies a Déu per la primera collita que van fer els primers immigrants, blancs, que treballaven les noves terres conquerides.

bució de riquesa i benestar. En aquest sentit, cal esmentar el debat polític que ha tingut lloc darrerament a la Unió Europea per mantenir i defensar una jornada laboral amb un límit de 48 hores setmanals. Aquesta defensa ens torna a recordar, gairebé un segle després, les primeres lluites obreres per aconseguir una limitació de la jornada laboral (les famoses lluites per aconseguir les 8 x 3). Cal destacar que aquesta renovada reivindicació horària s'ha aconseguit emparant-se, de nou, en la protecció de les condicions de salut i seguretat de la població ocupada en el seu entorn de treball, i no en una visió que emparés la seva demanda d'una flexibilització de la producció favorable a la rendibilitat econòmica de les empreses, tal com proclamen els discursos dominants vigents. Probablement el manteniment del model social europeu de benestar encara tingui prou força per ser defensat en un moment on els treballadors i les treballadores dels països que criden a la porta d'Europa per incorporar-s'hi han d'acceptar unes condicions laborals tan dolentes com les dels primers obrers industrials.

4.1.2. Polítiques «amables» per ampliar o pal·liar la disponibilitat laboral

Les polítiques de temps de treball s'han convertit, d'ençà de la dècada de 1990, en la pedra de toc de les actuacions que regeixen les iniciatives i les recomanacions de la UE per afrontar la problemàtica que travessa el món laboral. Aquestes actuacions s'han concretat en diferents propostes a escala nacional i local per regular el temps de treball i, en termes generals, tenen com a objectiu principal obtenir una major disponibilitat laboral de la població ocupada, alhora que miren de fer compatible la rendibilitat empresarial i la millora de les condicions laborals d'aquesta població, ja sigui ampliant els seus horaris laborals o reduint-los. Es tracta d'un escenari complicat i divers, on en els darrers cinc anys també cal situar les propostes de l'anomenada conciliació de la vida laboral i familiar⁸.

Les polítiques més emblemàtiques emprades en l'àmbit dels països de la UE i relacionades amb la reorganització o la reducció del temps de treball (RTT) són: la reducció del temps de treball a França, a través de la llei de les 35 hores; el model conegut com «6+6» de Finlàndia; i les anomenades mesures de Work & Life Balance (WLB) –o equilibri entre feina i vida personal– al Regne Unit. La proposta que ha tingut més ressò ha estat la llei francesa de les 35 hores, coneguda com la «Llei Aurbry», tant per la seva extensió com pel volum de persones afectades. La llei francesa planteja reduir la durada legal del temps de treball a 35 hores setmanals i ofereix ajudes a les empreses. La llei preveu la seva aplicació a cada empresa i sector, tenint presents les característiques productives corresponents, i assumeix la seva concreció a través del procés de negociació col·lectiva. Les valoracions fetes pels especialistes indiquen que la reducció no implica una distribució equitativa del temps de treball setmanal per a tots els treballadors i treballadores, i que moltes empreses, per tal de fer efectiva l'obligada reducció de temps de treball, fan servir el còmput d'hores anuals, en lloc de la reducció setmanal que fixa la llei. Aquesta estratègia d'utilització del còmput anual, així com d'altres pressions de l'empresariat, han promogut un seguit de lleis posteriors que han obert la porta a una ampliació de les hores anuals de treball. En la pràctica, aquest fet provoca que, actualment, les 35 hores no siguin una realitat a l'abast de la majoria de la població francesa ocupada.

A l'hora de fer un balanç d'aquesta proposta francesa d'RTT, cal ressaltar que, segons els diferents estudis realitzats, la disminució diària del temps de treball topa amb una lògica de treball –assumida per la majoria de la població des dels temps de la industrialització– que manté la seva força a través de l'acceptació d'una dis-

⁸ Per a un visió més àmplia sobre les propostes a escala europea i nacional respecte de les polítiques de reorganització del temps de treball, vegeu l'estudi de Torns-Miguélez-Borràs-Moreno-Recio (2006), encarregat pel Consell Econòmic i Social de Barcelona (CESB).

tribució horària i temporal, lineal i quantitativa. Això vol dir que la població treballadora només hi troba un sentit i percep una millora quan l'RTT permet d'acumular un període continu de temps lliure. Per tant, no valora positivament la reducció sincrònica i quotidiana del temps de treball, llevat de les dones de doble presència que, lògicament, sí que ho fan, amb la paradoxa que moltes d'elles queden excloses de l'RTT pel fet de treballar a temps parcial. Aquesta situació resulta oportuna per recordar, a més a més, la lentitud dels canvis socioculturals necessaris per entendre el benefici que les reduccions de temps de treball poden implicar.

El model «6+6» finlandès suposa la substitució dels llocs de treball que normalment ocupen 8 hores diàries per dos llocs de treball de 6 hores. Aquesta ampliació suposa aconseguir una ocupació de 12 hores al dia, o bé una reducció de 6 hores diàries per cada lloc de treball. La proposta també contempla la possibilitat d'allargar o d'escurçar aquests torns, però sempre que es mantingui el màxim de 30 hores setmanals per persona ocupada. Plantejada d'aquesta manera, la reorganització i la reducció del temps de treball permeten d'allargar el temps operatiu del funcionament de la producció amb màquines i tecnologia diversa, aconseguint una millor resposta productiva, de la mateixa manera que l'ampliació dels horaris de serveis fa possible una millor oferta d'atenció a les persones usuàries. Aquest model és, en principi, una bona solució per reduir el temps de treball de la població ocupada sense perjudicar la productivitat de les empreses, alhora que permet d'obtenir una flexibilitat més significativa amb efectes positius per a la competitivitat. Però, una vegada més, la proposta finlandesa topa amb dificultats, perquè es basa en una concepció del temps de treball lineal i quantitativa, que ignora la dimensió sincrònica i qualitativa del temps, seguint l'encertada reflexió d'un dels seus avaluadors (Antilla, 2004). Aquest aspecte explica, probablement, la dèbil acollida d'aquest model entre les persones participants en les diferents proves pilot, malgrat ser una bona solució tècnica, la qual cosa posa de manifest, una vegada més, que la millora de la qualitat de vida que pot suposar la reducció diària del temps de treball és rebutjada per una majoria que continua preferint treballar més hores al dia per poder acumular dies sencers de temps lliure o de vacances, i que no valora el guany de 2 hores al dia, tot veient-ho com una pèrdua, en la mesura en què no les pot aprofitar, ja que no sap a què dedicar un temps destinat, en principi, al treball remunerat.

Les propostes del que s'ha anomenat Work & Life Balance sorgeixen del primer Govern de Tony Blair, a través del seu Ministeri de Comerç i Indústria. El seu objectiu no ha estat incidir directament en el conjunt d'hores treballades, sinó procurar bones pràctiques a les empreses que d'alguna manera cerquin la promoció de l'equilibri entre la vida personal i laboral de la població ocupada. La proposta compta amb l'establiment d'un fons per finançar l'ocupació, vehiculat a través de les empreses assessores en qüestions de WLB, i pressuposa la creació de materials d'informació i d'assessorament. També inclou el finançament de la recerca sobre aquest temàtica i emfasitza l'actuació del mateix Govern com a bon creador d'ocupació. Al mateix temps, el Govern britànic ha impulsat d'altres mesures per facilitar el WLB, com ara la millora del dret a la baixa maternal, el dret a demanar horari de treball flexible, el dret a no treballar per causes familiars (sense cobrar), i crèdits per finançar la cura dels infants. Les primeres avaluacions sobre aquest paquet de mesures fixen l'atenció en la mesura quantitativa del nombre d'hores treballades, on es pot veure com aquestes hores no han fet res més que augmentar, celebrant un cop més, el triomf d'una cultura presentista del treball, representada pel prolongament del temps de treball i les hores extraordinàries. En aquesta cultura s'hi amaguen una gran varietat d'activitats –no estrictament laborals– dels treballadors i treballadores que depenen de la qualitat i del significat que el treball remunerat té per a la població treballadora. Així, aquest prolongament o horari laboral més flexible pot significar, bé una fugida de l'entorn familiar per no haver de fer un treball vist com a enutjós, o el fet de no saber a què dedicar unes hores lliures.

res fora de l'entorn laboral, que és l'únic que per a moltes persones té un sentit. Per tant, sembla que el conjunt de les valoracions que presenten aquestes actuacions sobre el temps de treball coincideixen en un seguit de punts; a saber, totes elles miren de flexibilitzar l'horari de la jornada laboral, ampliant-lo o disminuint-lo, per tal d'obtenir una millor i més àmplia disponibilitat laboral de la població ocupada. Només les dones que viuen subjectes a la doble presència valoren les RTT de caire sincrònic i quotidià. Això vol dir que la majoria de la població ocupada només aprova regulacions que els permetin d'acumular diacrònicament temps de treball remunerat i temps lliure o de vacances, la qual cosa suposa el rebuig de solucions tècniques ben plantejades, com ara el model finlandès «6+6» per aconseguir RTT que permetin de viure els temps de manera sincrònica i quotidiana, així com la resistència a omplir el temps amb d'altres activitats que no estiguin regides i presidides per l'entorn laboral o pel temps residual que se'n deriva; és a dir, l'oci i el temps lliure. Aquesta situació dificulta, ara per ara, no només la col·laboració del gènere masculí en la cura quotidiana de les persones, que sembla romandre exclusivament en mans femenines, sinó la valoració del temps de vida en termes de benestar quotidià.

4.1.2.1. El temps de treball i la conciliació de la vida laboral i familiar

Aquests mateixos inconvenients són alguns dels que, a parer nostre, presideixen les dificultats que acompanyen el desenvolupament de les polítiques de conciliació de la vida laboral i familiar. Cal remarcar que aquestes actuacions no tenen com a objectiu la regulació del temps de treball. En canvi, sí que es preocupen per les dificultats que suposa la centralitat d'aquest temps a l'hora de fer-lo compatible amb els altres temps, encara que només anomenin el temps familiar i oblidin o no esmentin el temps lliure o el temps personal. Les polítiques de conciliació sorgeixen en el marc general de les recents Estratègies Europees d'Ocupació. En concret, dins de l'anomenat «quart pilar», destinat a polítiques d'igualtat per promoure l'ocupació femenina. Apareixen, doncs, des dels seus orígens, com a actuacions lligades a les necessitats de les dones, però no contempnen de manera explícita la regulació de la jornada laboral en clau de reducció sincrònica i quotidiana, i només tracten de regular els períodes excepcionals de temps de treball; els seus instruments principals són els permisos laborals (de maternitat, etc.) i la promoció dels serveis d'atenció a la vida diària (SAD), que semblen ser necessaris, però que s'impulsen sense que hi hagi una preocupació horària, mesura que comporta dificultats horàries prou conegudes pels especialistes i les treballadores d'aquests serveis.

Aquests inconvenients i d'altres de similars provenen, probablement, del fet que aquest tipus de polítiques no han sorgit fruit d'una demanda social. Són polítiques deutores d'una lògica productivista, que serà difícil que repercuti positivament en termes d'igualtat d'oportunitats entre homes i dones (Rubery-Maier, 1995; Lewis, 1998; Torns, 2005). En qualsevol cas, però, l'existència de les polítiques de conciliació es pot veure com una possibilitat per continuar el debat obert entorn de la relació del temps i del treball. I l'èxit que les acompanya pot ser una bona ocasió per aconseguir, fins i tot, el reconeixement i la consideració de les polítiques de temps.

4.1.3. El temps de no treball com a «recompensa». Temps lliure, temps per consumir

No sembla prudent tancar aquest apartat sobre polítiques de temps de treball sense dedicar uns breus paràgrafs al temps lliure; és a dir, aquell temps que tot sovint apareix com l'únic portador de benestar en l'organització sociotemporal

vigent; un temps lliure residual en el capitalisme industrial de primera hora, però que la societat de consum i les successives reduccions de les jornades laborals han fet aparèixer amb força i que, cal recordar, sempre ha preocupat els qui tenen el poder, constantment interessats a saber què en feien del temps les persones que no l'ocupaven amb el treball remunerat, però sobre el que no sembla que s'hagin dibuixat massa actuacions explícites que puguin ser reconegudes com a polítiques de temps, si més no, des de l'àmbit institucional, malgrat siguin moltes i cada cop més nombroses les iniciatives privades que ofereixen activitats.

Sembla obligat precisar que, d'entrada, no cal oblidar que més enllà de les dificultats per definir-lo, el temps lliure també és un temps socialment normativitzat i institucionalitzat, tot i que, segons els diversos especialistes, la visió d'un temps lliure com a temps de no treball ha estat ampliada per una accepció que el converteix en sinònim de temps d'autonomia, de temps amb significat subjectiu, o de temps de lliure disposició personal, tal com ha introduït la perspectiva de gènere (Belloni, 1994; Cipolla-Furlotti, 1996; Dumazedier, 1992). Des de l'inici de la industrialització, els treballadors i les treballadores viuen aquest temps com un temps de recompensa pel treball realitzat, i l'actual desenvolupament de la societat de consum cada cop més mira de controlar-lo mitjançant les activitats i les pràctiques destinades al temps d'oci. De fet, a les societats actuals, es fa molt difícil d'imaginar una activitat de temps lliure no lligada a una activitat de consum que no impliqui, a més a més, una despesa de diners: des d'anar al gimnàs (roba d'esport, productes de reforç muscular, cremes etc.), fins a les activitat més passives, com ara passejar i veure la televisió. Avui dia, a les nostres ciutats, ens és molt difícil de passejar per indrets que quedin lluny de la gran i extensa oferta de béns i de serveis posats al nostre abast. Aquesta situació arriba a la seva màxima expressió en l'activitat que presideix l'ús majoritari del temps d'oci: mirar la televisió, on el consum de publicitat configura quasi el 30% de la programació.

Tal com apunten nombrosos autors (Galbraith, 1992; Ibáñez, 1994), hem passat d'un capitalisme de producció a un capitalisme de consum, i el temps lliure s'ha convertit en temps de consum, de manera que el control del temps cada cop queda més lluny de ser un temps de lliure disposició personal. El temps lliure es viu com un temps associat a pràctiques de consum, i és un temps que, tot i ser lliure i autònom, necessita dels diners del treball productiu per convertir-se en un temps ple de continguts, significacions i activitats d'ampli reconeixement social. D'aquesta manera s'esdevé un nou lligam entre aquest temps i el dedicat al treball remunerat. Els individus estan disposats a treballar més temps per aconseguir més diners que els permetin de convertir el temps lliure en un temps de consum; o bé, dit en un altre sentit, no estan disposats a treballar menys temps si aquesta reducció implica una pèrdua de poder de consum en el temps lliure. És a dir, el temps lliure no té –si és que alguna vegada l'havia tingut– un valor per si mateix, independentment de les activitats que li són associades. Dit d'una altra manera, el seu valor i el seu significat social li són donats pel volum i la quantitat de pràctiques de consum realitzades. Aquesta situació és especialment remarcable pel fet que s'ha convertit en el model de referència majoritari entre les persones joves, tal com posen de manifest els darrers estudis sobre joventut, on els nois i les noies d'Espanya assenyalen el fet d'anar de compres com l'activitat de temps lliure que més els agrada, de manera que els centres comercials han esdevingut els principals centres de reunió i d'oci.

Aquesta configuració del temps lliure no s'ha de perdre de vista a l'hora de dissenyar polítiques de temps orientades a la millora de la qualitat de vida i el benestar quotidià. En altres paraules, si la centralitat del temps de treball remunerat es veu acompanyada exclusivament per les consideracions socials i personals entorn d'aquest tipus de temps lliure, sembla difícil fer evident la importància dels altres temps no valorats, especialment el temps de dedicació al treball domèstic i al tre-

ball de cura, els quals, malgrat ser menystinguts o ignorats, són els que paradoxalment aporten més benestar a les persones.

Per acabar aquestes reflexions sobre les polítiques del temps de treball, cal un toc d'atenció sobre el fet que la valoració negativa de l'RTT no sembla aliena a l'augment de la importància d'un temps lliure consumista. En aquest punt cal recordar que les polítiques d'RTT que sovint impliquen menys salari tenen poca acceptació, perquè les persones consideren que queden sotmeses a una doble pèrdua: perden salari i perden nivells de consum, els dos àmbits que actualment tenen més prestigi i reconeixement social. Per tant, són poques les persones que veuen l'RTT com una ocasió per disposar de més temps per realitzar el treball domèstic-familiar, i moltes les que tan sols el veuen com una possibilitat per augmentar les activitats de temps lliure.

4.2. Les polítiques de temps i ciutat

En aquest repàs de polítiques de temps realment existents, les que tenen a veure amb el temps de la ciutat són les úniques que, a més d'existir, possiblement han fet viable el lema que les reconeix. Són, així mateix, com ja s'ha dit, les úniques actuacions que es van fer efectives a partir del tercer eix de l'avantprojecte italià. En general, moltes de les actuacions que existeixen a l'actualitat s'han desenvolupat, en aquesta darrera dècada, a les ciutats del centre i el sud d'Europa. Estan orientades vers la millora de la qualitat de vida dels ciutadans i ciutadanes i, en certa mesura, totes guarden alguna relació amb aquell projecte. Les més reconegudes estan impulsades des dels Governaments municipals de les ciutats i conformen un paquet d'actuacions on la planificació del territori i els aspectes materials de la vida urbana acostumen a ser-ne el nucli principal. Inclouen, entre d'altres afers, la descentralització dels serveis municipals existents o la creació de nous, la regulació horària dels transports i d'altres infraestructures viàries, la reutilització horària d'espais i d'edificis, etc. Aquest tipus de polítiques de temps poden ser qualificades com a polítiques urbanes del temps, i constitueixen, en bona mesura, el que podria anomenar-se el hardware de les polítiques de temps a la ciutat, perquè el territori urbà, més que no pas el temps, n'és l'eix vertebrador.

Com es recordarà, la proposta pionera de polítiques entorn del temps de la ciutat es reclamava com una de les respostes a les demandes de millora del benestar dels ciutadans i ciutadanes; una orientació que, en primer lloc, plantejava la necessitat de reorganitzar l'espai urbà entès en sentit físic i això significava reclamar un planejament urbanístic que tingués en compte els ritmes i les exigències temporals de la vida quotidiana. En segon lloc, tractava de renovar l'accessibilitat als serveis públics per tal que els seus horaris no fossin contraris als temps de les relacions socials. I, finalment, destacava la necessitat de reduir els obstacles burocràtics amb l'objectiu d'aconseguir una ciutat més amiga de les persones qui hi viuen (Bimbi-Belloni, 1997). En realitat, aquest seguit de propostes pretenien innovar la manera de governar les ciutats italianes, a principis de la dècada de 1990. I el cert és que passats més de 20 anys, la proposta ha estat prou ferma com per traspassar les fronteres nacionals, tal com es pot comprovar a la majoria de les ciutats europees que durant aquests anys han desenvolupat accions de Govern local vinculades a millorar l'organització social del temps dels seus ciutadans i ciutadanes. Tanmateix, l'èxit no ha estat complet, perquè aquestes polítiques urbanes no han aconseguit promoure actuacions on la dimensió temporal pugui ser emprada per redefinir el benestar. És una fita difícil d'aconseguir, però probablement més propera a l'objectiu primigeni, el que podríem anomenar el software de les polítiques

de temps a la ciutat: un escenari d'acció pública on resulti possible teixir nous vincles de ciutadania des de la proximitat i l'accessibilitat; on les necessitats derivades del benestar quotidià de les persones siguin el centre d'unes actuacions no tan sols rígides per la lògica mercantil o del consum; i on, en definitiva, la reproducció de la vida ocupi l'espai i el temps de ciutadania que li correspon. És un objectiu que malgrat l'interès de les fites aconseguides en algunes de les ciutats protagonistes no deixen de fer palès que, possiblement, els canvis necessaris per aconseguir-les ultrapassaven el potencial de les polítiques de temps.

Les experiències que es presenten a continuació tenen en comú diversos aspectes que les caracteritzen. En concret, provenen del món local, reben les influències del moviment italià i tenen com a objectiu primordial generar estratègies i eines útils per a la promoció i la planificació de ciutats que tinguin en compte els diferents usos del temps. Davant la diversitat existent, hem destacat aquelles que plantegen les actuacions més emblemàtiques. En primer lloc, hem escollit Itàlia, i més concretament la ciutat de Mòdena, perquè va ser l'escenari pioner. A continuació, hem triat França, on hi ressaltem les actuacions desenvolupades a la ciutat de Rennes, que mereix ser destacada per la qualitat i l'originalitat de les polítiques que s'hi duen a terme. També hi hem afegim un petit recordatori d'algunes ciutats alemanyes. Finalment, destaquem la ciutat de Barcelona, perquè va ser pionera a Espanya i Catalunya i és un dels escenaris on s'elaboren idees i actuacions sobre el temps i la ciutat des de fa gairebé quinze anys,

4.2.1. Les polítiques de temps i ciutat a Itàlia

Certament, Itàlia és l'escenari de referència en matèria de polítiques de temps, i la ciutat de Mòdena en va ser l'escenari pioner. Les iniciatives de la seva alcaldessa, Alfonsina Rinaldi, van suposar la primera aplicació experimental de les propostes previstes a l'avantprojecte de llei «Les dones canvien el temps».

Una de les experiències que més èxits va recollir el mandat d'Alfonsina Rinaldi, a començaments de la dècada de 1990, va ser la modificació dels horaris de les escoles bressol, que representa un aspecte clau per mostrar la importància del procés de reproducció de la vida humana, objectiu bàsic de l'avantprojecte. Davant les dificultats que la rigidesa de l'horari tradicional d'aquests centres –de les 07:00 a les 17:00 hores– generava en les mares, l'alcaldessa de Mòdena va decidir de modificar-lo a fi d'introduir una flexibilitat més gran que facilités una millor adaptació a les necessitats quotidianes de les mares. Aquesta flexibilitat es va concretar en un ventall de possibilitats a l'hora de portar les criatures a l'escola bressol: horari de matí, horari de tarda, ambdues franges horàries. L'ampliació de l'oferta horària de l'escola bressol no va suposar un cost gaire elevat per al municipi, ja que l'experiència es va desenvolupar a través d'un acord entre el sector públic i el privat. El balanç d'aquella primera experiència va permetre posar de manifest dues idees clau per a aquest tipus d'actuacions. D'una banda, va quedar palès que incidir en el temps de la ciutat també vol dir modificar els serveis. I, de l'altra, es va fer evident que per aconseguir aquesta doble fita cal incidir en la manera de pensar els serveis, tenint en compte les necessitats quotidianes dels ciutadans i ciutadanes, i com vincular el sector públic amb el sector privat.

Quan l'any 1990 el Parlament italià va aprovar una llei on es preveïen competències dels alcaldes i les alcaldesses per reorganitzar els horaris de la ciutat –Llei 142, art. 36–, l'experiència de Mòdena es va poder expandir. I aquest instrument legislatiu, juntament amb la pressió dels grups locals de dones, va afavorir el desenvolupament de noves polítiques de temps a d'altres ciutats italianes: Milà, Gènova, Roma, Catània, Bolzano o Venècia en són alguns exemples. Recentment, gràcies al marc legislatiu que ofereix la «Llei Turco» de l'any 2000 –una mena de llei de con-

ciliació a la italiana que obliga a regular el temps de les ciutats de més de 30.000 habitants-, s'han desenvolupat d'altres experiències en matèria de polítiques de temps. Una de les més interessants és el Laboratorio del tempo di Prato. Aquesta actuació s'ha desenvolupat amb fons europeus del programa EQUAL. Es tracta d'un projecte que parteix de la necessitat de repensar el model de desenvolupament local des de la dimensió temporal, a zones que han patit una forta crisi industrial, com és el cas d'aquesta ciutat emiliana.

El balanç realitzat per Belloni i Bimbi (1997) entorn d'aquestes experiències permet de parlar de l'existència de diferents models de disseny i de planificació de polítiques de temps, si bé totes tenen en comú un mateix instrument de gestió: el Pla Territorial dels Horaris. A partir d'aquesta eina bàsica, cada ciutat ha pogut desenvolupar projectes per tal de millorar els serveis a les persones, racionalitzar els horaris de la ciutat, millorar la relació entre els ciutadans i ciutadanes i l'Administració pública, tot afavorint la seva participació i agilitant la burocràcia administrativa municipal. A parer d'aquestes sociòlogues, aquestes actuacions han permès de convertir la ciutat en un veritable espai d'acció pública i, per tant, en el marc contextual idoni per desenvolupar polítiques de ciutadania de proximitat, orientades a proporcionar més temps de vida i de benestar quotidià. Des d'aquesta tessitura, valoren positivament l'experiència dels més de 80 municipis italians que fins aleshores havien desenvolupat polítiques de temps a la ciutat. Destaquen que aquestes experiències recullen una trajectòria de canvi molt satisfactori en la mesura que han sabut incorporar les dones a la ciutat, i afirmen que aquest tipus d'actuacions permeten d'ampliar la representativitat i reduir la distància entre els ciutadans i ciutadanes i l'Administració pública.

Tanmateix, no totes les valoracions són positives i coincideixen, també, amb les d'altres especialistes que assenyalen alguns dels déficits de l'experiència italiana respecte de la gestió política del temps a la ciutat. D'una banda, aquestes veus critiquen el fet que totes les experiències donin per descomptada la vigent organització social del temps, sense qüestionar que el temps de treball remunerat sigui l'únic que hi predomina. De l'altra, i com a conseqüència d'aquest primer déficit, valoren negativament el fet que totes les polítiques es basin en una concepció cronològica del temps. En aquest sentit, Paolucci (1998) planteja les crítiques més radicals a les polítiques de temps i ciutat, tot preguntant-se fins a quin punt el qüestionament de l'organització temporal permet de remoure les bases de la societat capitalista. O, plantejant-ho a la inversa, fins a quin punt les polítiques de temps no fan sinó enfortir les relacions de poder que regeixen aquesta societat. Segons aquesta autora, oblidem que parlar de polítiques de temps vol dir parlar de la relació entre el temps i el poder, ja que les normes que fixen la distribució i l'ús del temps no són res més que actes de poder a través dels quals es determinen les relacions de classe, de gènere i de generació. Des d'aquesta perspectiva, Paolucci entén que les pràctiques, les formes i els significats del temps són la posada en joc de conflictes socials ja existents, i la lluita per les 35 hores franceses és un bon exemple d'aquesta situació. Segons el seu parer, les actuals polítiques de temps i ciutat reforcen l'estructura de poder vigent basada en el paradigma del temps com a recurs econòmic, i ho fan en un context cada vegada més proper a la idea de produir d'acord amb criteris de flexibilitat, que permet de camuflar la rigidesa del sistema de poder vinculat a l'organització del temps sota una falsa aparença de marc favorable a la gestió individual del temps segons les necessitats personals.

Des d'una línia argumental similar, Piazza (1998) explica com, generalment, els plans reguladors dels horaris de la ciutat a Itàlia no han tingut en compte el temps de treball remunerat o productiu, ja que aquest temps s'ha considerat com a rígid i intocable. És a dir, en cap cas s'ha plantejat la possibilitat de qüestionar-lo i la seva centralitat sempre s'ha donat per descomptada. Aquesta visió perjudica i limi-

ta les àrees d'intervenció política, les quals es veuen reduïdes sensiblement, ja que tenen la ciutat com el seu únic àmbit d'actuació. Piazza, per tal de superar aquest inconvenient, planteja que les polítiques de temps no només haurien de permetre revisar la centralitat del temps de treball productiu, sinó que també haurien de tenir capacitat d'intervenció a escala sectorial i estatal. En el mateix sentit, Paolucci (2001) insisteix a dir que els plans reguladors dels horaris derivats del projecte de llei del 1990 s'han anat definint, per analogia, segons els plans urbanístics generals que regulen l'espai urbà, amb la diferència que, mentre que aquest segon pla té poder vinculant, el pla regulador dels horaris a la ciutat no en té, i aquesta limitació és la raó principal per la qual la planificació temporal queda vinculada a la planificació territorial, i, per tant, el motiu pel qual les polítiques de temps i ciutat passen a ser només plans territorials dels horaris o actuacions destinades a la planificació del temps urbà (Bonfigliani, 1995). Aquestes actuacions, tot i el seu interès, traslladen les polítiques de temps al terreny dels urbanistes i les allunya, cada vegada més, dels plantejaments originaris que persegueixen la fita de la millora del benestar quotidià.

4.2.2. Les polítiques de temps i ciutat a França

A diferència del cas italià, el debat sobre el temps de la ciutat a França és molt recent i no hi ha arribat fins a principis del segle XXI. Algunes veus consideren que el desenvolupament de les polítiques de temps i ciutat ha estat una forma de reactualitzar la discussió sobre la reducció del temps de treball remunerat; concretament, entorn de la segona Llei Aubry de les 35 hores, que va ser aprovada el gener del 2000. En termes generals, aquest tipus de polítiques acullen la necessitat que els alcaldes i les alcaldesses de les ciutats franceses harmonitzin els horaris dels serveis públics d'acord amb l'evolució de les necessitats sorgides a partir de l'organització postfordista del treball. Per tal de desenvolupar aquestes propostes, l'any 2000, el Parlament francès va encarregar al socialista Edmond Hervé un informe que, publicat un any després sota el títol *Les temps de la Ville* [Els temps de la ciutat] proposa continuar l'experiència italiana amb la creació d'oficines del temps a les ciutats de més de 20.000 habitants.

A partir d'aquest informe, es desenvolupen una sèrie d'experiències a diferents ciutats franceses, entre les quals cal destacar Rennes, on l'any 2002 es crea el Bureau des temps de Rennes. De fet, aquesta ciutat esdevé una mena d'observatori i de prova pilot pel Govern francès. A l'igual que ha succeït a Itàlia, la creació d'aquesta oficina representa una plataforma a través de la qual s'impulsen projectes i actuacions en la línia de les polítiques de temps. Un dels projectes més emblemàtics d'aquesta experiència francesa és Rennes, égalité des temps. Es tracta, també, d'un projecte finançat amb fons europeus del programa EQUAL, en què hi participen l'Ajuntament de la ciutat, la Universitat Rennes 1, el Centre d'Informació de les Dones, l'Agència d'Urbanisme i el Consell de Desenvolupament de l'àrea de Rennes; els partners europeus del projecte són les ciutats de l'Hospitalet i Prato. En aquest cas, l'objectiu principal del projecte és l'experimentació i la creació de noves experiències: serveis municipals d'atenció als infants en situacions d'urgències imprevistes; concerts de música clàssica amb serveis de restauració amb preus públics i celebrats alguns migdies o els diumenges al matí, els dijous com a Dia del Temps, etc. És a dir, un conjunt d'actuacions orientades a articular la vida professional i personal, que miren de cercar una millora en la qualitat de vida dels ciutadans i ciutadanes, mitjançant un millor coneixement de les seves necessitats quotidianes. Per aconseguir un bon disseny d'aquests objectius s'han dut a terme una sèrie d'anàlisis qualitatives destinades a copsar les diferents maneres de viure a la ciutat, destacant-ne les dificultats que afecten: els temps de les dones, els ritmes escolars i els serveis municipals, com ara els transports, els serveis de cura dels infants, els serveis d'atenció a la vida diària, etc.

De manera paral·lela a aquest projecte europeu, aquesta mateixa Oficina del Temps de Rennes desenvolupa d'altres projectes a escala nacional, entre els quals cal destacar el que agrupa algunes ciutats, com ara Nancy o Saint-Denis, sota el nom de Coordination des temps de vies sur les territoires que ha donat com a resultat la creació de la xarxa francesa anomenada Temps territorial. Finalment, cal parlar d'un tercer projecte que Rennes ha titulat Tic tac le temps à la carte. En aquest cas, es tracta d'un servei innovador que l'oficina del temps ofereix als ciutadans i ciutadanes i que permet de consultar fins a 1.400 horaris corresponents a l'Administració pública, activitats culturals i organismes de la societat civil. A més de Rennes, cal destacar l'experiència d'altres ciutats franceses on també s'han creat oficines del temps. Aquestes es conceben, a grans trets, com a espais de mediació per tal de comprendre els ritmes de vida dels habitants i mirar d'harmonitzar-los amb la finalitat de solucionar els problemes de temps i de serveis que se'n deriven. En aquest sentit, cal parlar de l'Espace des Temps de Saint Denis, de la Maison du Temps et de la Mobilité de Belfort, de l'Agence des Temps de Poitiers, del Bureau des temps de Gironde i Paris, i de l'Espace de temps de Lyon. Finalment cal remarcar que el curt període de temps transcorregut fa que sigui difícil poder valorar aquestes polítiques de temps franceses, i que no cal sinó esperar que continuïn el seu desenvolupament perquè puguem conèixer els avantatges i els inconvenients que presenten.

4.2.3. Alguns exemples alemanys

A Alemanya no hi ha hagut una actuació global impulsada pel Govern federal sobre les polítiques del temps a la ciutat, sinó més aviat una diversitat d'iniciatives lligades exclusivament al món local. Moltes d'elles provenen, com en d'altres casos, de l'experiència italiana. Quan, a l'inici de la dècada actual, s'ha començat a introduir el temps en les polítiques municipals, el que s'ha fet, principalment, ha estat regular els horaris, tant de les botigues com dels serveis. Posteriorment, s'han introduït les qüestions de temps en els processos de planificació urbanística, a ciutats com ara Bremen i Hamburg. En el cas de Bremen, cal destacar la planificació del desenvolupament territorial amb estratègies que contemplen la relació entre el temps i l'espai, impulsades des del Parc Tecnològic de la Universitat de la ciutat. Actualment, el camp d'actuació d'aquestes polítiques s'ha expandit, i en aquests moments s'han fet planificacions relatives als temps de l'escola i d'atenció a la infància. S'han establert, igualment, pactes per a una mobilitat sostenible, per a la millora de l'accessibilitat als serveis públics i privats, així com per mantenir i promoure la seguretat de l'espai públic, la creació del Dia de la Ciutadania, etc. Són, en conjunt, polítiques urbanes que cerquen la millora de la qualitat de vida dels ciutadans i ciutadanes, qüestió que les remet a posar de manifest els diversos usos socials del temps a la ciutat.

4.2.4. Les polítiques de temps i ciutat a Barcelona

Pel que fa a les experiències més properes, cal destacar les que s'han dut a terme a la ciutat de Barcelona, on fa gairebé quinze anys es van començar a desenvolupar debats i actuacions relacionats amb el temps i la ciutat. En concret, des de la dècada de 1990, s'han anat impulsant diferents projectes que tenen el temps com a element central. L'impuls primer d'aquestes actuacions va sorgir de l'interès que, des de la seva aparició, va despertar l'avantprojecte de Llei del temps italià en el grup Dona del Consell Municipal de Benestar Social (CMBS). Aquest impuls es va poder enriquir amb diversos seminaris, jornades i debats celebrats a Barcelona, amb la presència de les especialistes italianes, durant aquest període. I fruit d'aquell primer impuls van néixer algunes de les actuacions que es ressenyen a continuació. Cal destacar també l'interès pel tema per part d'altres institucions i espe-

cialistes, que han fet de Barcelona una ciutat capdavantera en el debat i l'estudi del temps i la ciutat. Una mostra d'aquest posicionament és la creació de la Regidoria de Nous Usos Socials del Temps (NUST), que forma part de l'actual Govern municipal, des de l'inici de l'actual mandat. La Regidoria té com a objectiu principal el foment de polítiques del temps, entenent que aquestes polítiques han de facilitar l'apropament a les necessitats de les persones per tal d'incidir en la millora de la seva qualitat de vida. Des de la Regidoria s'impulsen tant projectes de recerca, que permetin d'avançar cap al desenvolupament de polítiques del temps, com experiències i proves pilot en els diferents barris de la ciutat.

La creació del NUST té, però, d'altres antecedents propiciats també des del Govern municipal. L'any 1994, al districte de Sants-Montjuïc, es va posar en marxa una experiència pilot sobre el temps i la ciutat. Aquesta experiència tenia com a objectiu incidir sobre el temps del barri, i va néixer arran de les propostes fetes pel grup Dona del CMBS els anys anteriors. L'experiència va anar precedida d'una investigació realitzada l'any 1993, per encàrrec de l'Ajuntament de Barcelona, per un equip de geògrafes (García Ramón-Cànovas-Prats, 1995), amb la col·laboració de l'Associació Salut i Família, i a l'empara de l'Institut d'Estudis Metropolitans. L'objectiu era detectar quins eren els usos del temps de les dones barcelonines. De les conclusions d'aquest estudi van sorgir les bases per a les proves pilot que es van realitzar en aquest districte de la ciutat de Barcelona al llarg dels anys següents. Les experiències que es van posar en marxa incidien, primordialment, en el reforçament de la política de descentralització dels serveis municipals, per tal de fer-los més propers als ciutadans i ciutadanes. La concreció de l'experiència es va vehicular mitjançant l'establiment de més flexibilitat horària a les escoles bressol i d'educació primària de la zona. Es va explorar la possibilitat d'oferir horaris laborals semiflexibles per als funcionaris i les funcionaries municipals del districte per tal de promoure la compatibilització dels horaris laborals amb el temps del treball de cura de les persones. Aleshores, aquesta part de l'experiència no va ser reeixida, però a l'actualitat, deu anys després de l'intent, aquesta cultura del canvi del temps ha anat fent via i, en aquest mateix districte funcionen d'altres projectes que treballen en una línia similar. Cal fer esment especial del projecte promogut per la Fundació Maria Aurèlia Capmany, a l'empara de la nova Regidoria del NUST, que s'està realitzant al barri de la Marina i que intenta promoure actuacions que, avui en dia, reben el nom de la conciliació dels diferents temps de vida.

Fruit també d'aquest interès municipal per promoure una nova cultura del temps a la ciutat és el projecte, actualment en marxa, de Temps de Barri, Temps Educatiu Compartit, realitzat per la Fundació Jaume Bofill i també impulsat pel NUST. En aquest cas, l'experiència pretén millorar l'oferta d'activitats educatives fora de l'horari escolar formal. Aquest projecte també s'està duent a terme als districtes de Gràcia i de Nou Barris, i es planteja amb l'objectiu de millorar i facilitar la conciliació dels temps de vida quotidiana dels ciutadans i ciutadanes, a més de fer visible la importància d'altres col·lectius i usos socials del temps no estrictament lligats a la lògica de la producció, però que resulten imprescindibles per millorar el benestar quotidià.

Aquests projectes són un exemple de les experiències més recents, però no hi ha dubte que des dels inicis de les primeres actuacions a Sants fins ara, el projecte que més s'ha estès per tota la ciutat ha estat el que rep el nom de Bancs del Temps (Torns, 2001b). Aquesta experiència es va començar a desenvolupar a finals de la dècada de 1990 i va tenir com a punt de referència els Bancs del Temps italians. No són ni els únics ni els primers que existeixen, però sí els que gaudeixen de la tutela municipal i el guiatge de l'Associació Salut i Família, que actualment s'encarrega de donar suport tècnic a les noves propostes i de realitzar les avaluacions corresponents. El banc del temps pioner va ser el del districte d'Horta-Guinardó, creat l'any 1998. L'any 2000 es va crear el Banc de Temps de Sants, i

des d'aleshores se n'han anat creant arreu de gairebé tots els districtes de la ciutat. Actualment funcionen als districtes de Gràcia, Raval, Casc Antic i Bon Pastor. Tot i que presenten èxits i actuacions prou diversos, cal recordar que van ser pensats per fer visibles i donar valor a les tasques que quotidianament fan les dones per procurar benestar quotidià. L'objectiu sempre ha estat intercanviar temps per temps, lluny de la lògica mercantil i, subsidiàriament, construir xarxes de solidaritat entre els ciutadans i les ciutadanes; és a dir, construir unes xarxes que promouguin a la ciutat els valors comunitaris que no solen ser-hi presents⁹.

Finalment, com a comentari final pel que fa a l'interès de la ciutat de Barcelona per promoure polítiques de temps i ciutat, cal fer referència a la realització del Congrés Internacional del Temps: Temps, Ciutadania i Municipi, celebrat el maig de 2006, a l'empara del Programa Nous Usos Socials del Temps de l'esmentada Regidoria i l'Àrea d'Igualtat i Ciutadania de la Diputació de Barcelona. En aquest Congrés s'ha comptat amb la presència de bona part de les principals veus especialitzades en temps i ciutat a Catalunya, Espanya i Europa, així com amb la dels responsables polítics i tècnics que són responsables de desenvolupar polítiques de temps a les ciutats europees. L'objectiu ha estat debatre la importància que té el temps quotidià amb relació al benestar i la qualitat de vida a les ciutats. La seva celebració ha permès d'intercanviar experiències per poder avançar en el procés de sensibilització del valor del temps com a dret de ciutadania i en la promoció de polítiques del temps que permetin assolir aquest objectiu.

4.2.5. Una experiència diferent: les ciutats lentes

Durant aquest darrer període i des de premisses prou diferents, ha sorgit un projecte que també tracta de relacionar l'ús del temps a la ciutat i de millorar el benestar quotidià. Es tracta d'una actuació que també va néixer a Itàlia a finals de la dècada de 1990. Beu de la proposta de l'operació anomenada Low Food, iniciativa gastronòmica que s'oposa a la cultura del menjar ràpid (fast food) i és una forma de protesta davant la creixent americanització que s'imposa com a única manera de viure arreu del món. En aquest context, l'any 1998, un conjunt de ciutats italianes, concretament Bra, Orvieto, Positano i Greve In Chianti, decideixen de crear la xarxa de les Ciutats Lentes (CittàSlow). La filosofia d'aquesta experiència és que la velocitat imperant als estils de vida de les societats desenvolupades no significa ser més eficients, ni més competitius. La CittàSlow està pensada com una proposta de ciutat nova on es promou un nou concepte de vida, de producció i de consum a la ciutat. Aquest model només aplega ciutats petites, de menys de 50.000 habitants, repartides, pel que fa a Europa, per Itàlia, principalment, el Regne Unit, Alemanya, Grècia, Suïssa, Noruega i Suècia, i d'altres llocs més llunyans com ara el Brasil i el Japó. A l'actualitat, també hi ha ciutats espanyoles que han demanat entrar a la xarxa. És una xarxa pensada per a ciutats mitjanes, i les poblacions que en volen formar part han de garantir que compleixen, com a mínim, el 50% dels requisits que conté el manifest de la xarxa, en què s'exposen les característiques principals, segons els criteris següents:

«Viure en una ciutat lenta, tranquil·la, és una forma de ser, una manera diferent de fer transcórrer la vida quotidiana, d'una forma més lenta, menys frenètica, productiva i veloç, però sense cap mena de dubte més humana i ecològica, més solidària amb les generacions presents i futures i respectuoses amb tot allò local en un món global.»

⁹ De forma paral·lela a aquestes actuacions barcelonines cal fer esment de la xarxa EUREXCETER, integrada per diferents Ajuntaments de la província de Barcelona. La Diputació de Barcelona ha impulsat aquesta xarxa amb l'objectiu de crear un espai comú de reflexió i de debat, així com d'elaboració de propostes per dissenyar polítiques sobre els usos dels temps a les ciutats.

En aquestes ciutats, els Governos locals s'han de comprometre a desenvolupar una política municipal d'acord amb sis línies d'acció bàsiques: política ambiental, política estructural, qualitat urbana, producció autòctona, hospitalitat i responsabilitat. Així mateix, diuen cercar un model de ciutat respectuós amb el temps de vida. L'objectiu fa explícit, un cop més, el temps de vida, la millora de la qualitat de vida i el benestar col·lectiu. Dins d'aquestes línies bàsiques s'integren un seguit d'actuacions de caràcter molt divers. Tracten des de temes referents a polítiques ambientals (reducció de fums, de sorolls, reciclatge de residus, etc.), fins a polítiques culturals (recuperació i foment de la cultura tradicional), i polítiques de foment turístic (promoció de turisme de qualitat i respectuós amb el medi ambient), etc. Pel que fa a les actuacions que tenen en compte l'àmbit domèstic i familiar, les ciutats lentes aposten pel desenvolupament de plans de conciliació i els programes de serveis d'atenció domiciliària.

Tot i que encara no es coneixen prou resultats per poder establir valoracions sobre l'experiència de les ciutats lentes, sembla que aquell avantprojecte de llei italiana va aconseguir que un dels seus objectius, el de fer viable societats més amigues per a tothom, estigués cada cop més a prop. Tanmateix, l'inconvenient d'aquestes actuacions és possiblement el mateix que el de la resta de les altres polítiques de temps i ciutat realment existents: no tenir present la centralitat que el temps de treball remunera té a les societats contemporànies, i actuar només sobre els temps que li són subordinats. Tot i així, el projecte mereix atenció pel seu interès a reivindicar ritmes i usos de temps distints; només cal que les ciutats lentes recordin que la tria d'aquests ritmes i d'aquests usos no depèn únicament de les voluntats individuals.

4.3. Les polítiques de temps i el cicle de vida

Cronològicament, les darreres polítiques de temps que aquí presentem són les que s'han desenvolupat en últim terme. Sota aquest lema es reconeixen les actuacions que destaquen la importància del temps amb relació al cicle de vida i que plantegen propostes alternatives al model de cicle de vida dominant. Com ja s'ha comentat en parlar de l'inici de les polítiques de temps, la importància d'aquesta relació va quedar incipientment fixada en el primer capítol de l'avantprojecte de llei italiana sobre el temps. Però, com també ja s'ha dit, aquelles propostes no van arribar a tenir força de llei o difícilment han arribat a concretar-se en actuacions específiques. Vint anys més tard d'aquell projecte, cal ressenyar l'interès que presenten per al cicle de vida, d'ençà d'aquests darrers anys, alguns dels discursos, reflexions i actuacions de les polítiques socials europees orientades a procurar benestar als ciutadans i ciutadanes. En aquest cas, s'ha de destacar, però, que l'origen d'aquest enfocament i d'aquest interès és ben diferent de l'origen del projecte italià de 1990. En general, cal atribuir-lo a la preocupació per trobar noves fórmules de redistribució del temps al llarg de la vida laboral i, especialment, a la necessitat de refer els recursos de la Seguretat Social –les pensions, bàsicament– atès el creixent procés d'envelliment de la població europea.

En qualsevol cas, s'ha de reconèixer que l'inici de la preocupació per fer actuacions entorn del temps i el cicle de vida es deu a la proposta legislativa italiana. Com es recordarà, en el seu primer capítol es tractava de qüestionar la típica trajectòria masculina del treball industrial per tal de posar de manifest l'existència del treball i el temps de reproducció de la vida humana, i aconseguir, així, centrar l'atenció en les activitats que feien les dones, atorgant-les-hi valor i fent-les plenament visibles. Per aconseguir-ho, es qüestionava un model masculí de vida on la plena disponibilitat laboral era i és l'única possibilitat de viure l'etapa de la vida

adulta, o si més no la més valorada i prestigiada. És a dir, proposava trencar l'estreta i gairebé única vinculació de les persones amb el mercat laboral, durant el període central de la vida, tot fent evident la necessitat de tenir present al llarg de la vida espais, activitats i valors nous o ignorats. Fonamentalment, la proposta cridava l'atenció sobre tot allò relacionat amb el procés de reproducció de la vida (la cura, la formació, etc.), i per fer-ho factible contemplava la possibilitat de combinar, voluntàriament, els diversos temps i treballs segons les diverses necessitats que requereixen les diferents etapes del cicle de vida, mitjançant permisos laborals, sabàtics, temps per a la formació i l'oci, així com la planificació i l'adequació dels serveis i els recursos pertinents.

El rerefons teòric d'aquelles primeres reflexions i propostes cal cercar-lo, en bona mesura, en l'adaptació que, des de la perspectiva de gènere, Chiara Saraceno (1986) havia fet dels conceptes demogràfics de cicle de vida i de curs de vida. En concret, la sociòloga italiana, seguint l'argumentació teòrica d'Elder (1984), adaptava aquests conceptes a fi de convertir-los en eines útils per a l'estudi de les desigualtats socials, especialment les de gènere. Habitualment, ambdós conceptes són emprats per subratllar la importància de tenir present el caràcter social de les biografies i les trajectòries de vida individuals, si bé un concepte i l'altre comporten enfocaments diferents. Segons aquesta nova visió, el cicle de vida serveix per posar de manifest com la vida dels homes i les dones es desenvolupa a través d'un conjunt de fases successives que estan previstes i estipulades d'acord amb cadascun dels sexes. Aquesta successió acostuma a tenir la durada i el contingut de cada etapa socialment determinats i cronològicament fixats.

En canvi, el concepte de curs de vida tracta de superar aquesta imatge seqüencial i unidireccional del cicle de vida, i aporta una mirada dinàmica a l'assignació de les atribucions socioculturals que corresponen implícitament a cadascun dels dos sexes segons l'edat. Amb aquesta finalitat, Saraceno recorre a la imatge de trajectòria, decurs o carrera amb l'objectiu de copsar la forma en què cada fase vital s'entrelliga amb les altres, tenint sempre present l'experiència subjectiva, a més dels condicionants socials i el context històric. Aquest nou concepte el va ampliar la mateixa autora poc després (Saraceno, 1991), en fer evident la seva capacitat empírica en els estudis de trajectòries o de curs de vida femenins, en què per primer cop es destacava la rellevància de l'experiència subjectiva. Més endavant, aquesta aproximació ha facilitat enormement l'anàlisi de les diferents maneres de viure i de pensar la vida quotidiana de les dones i els homes. En especial, perquè aquest tipus d'anàlisi ha estat capaç de emfasitzar les diferències i les desigualtats existents entre les trajectòries femenines i masculines, alhora que ha permès de comprendre millor, per exemple, fenòmens com ara el de la doble presència, on el fet que les dones assumeixin la responsabilitat de les tasques de cura incideix de manera nítida en les desigualtats socials entre els gèneres en la seva relació amb el temps i el treball.

Tot i la importància d'aquestes aportacions, aquests conceptes entorn del cicle de vida han tingut una incidència menor, més enllà del cercle d'especialistes en demografia o família, llevat de les anàlisis fetes des de la perspectiva de gènere. I el cert és que malgrat la precisió dels nous conceptes i l'encert de les anàlisis, s'ha de reconèixer que ni el cicle de vida ni el curs de vida no han estat ni estan presents en cap de les polítiques de temps actualment vigents. Possiblement això sigui conseqüència del fet que el cicle de vida continua presidit pel model masculí vigent i dominant a la societat contemporània, o probablement, del fet que fins i tot les polítiques a favor de les dones han estat més capaces de inclinar les dones vers el model dominant (vers el mercat de treball, vers el món de l'àmbit públic) que no pas, com diria Saraceno, de canviar l'assignació estàtica d'atribucions socioculturals d'ambdós sexes. Una altra cosa és l'efecte que l'envelliment i la crisi de l'ocupació estan tenint sobre l'augment del desencaixament entre un cicle laboral (cada

cop més curt) i un cicle de vida (cada cop més llarg). Aquesta situació sí que sembla haver estat un motiu suficient per pensar en alternatives diferents de les pautes vigents del cicle de vida i s'ha convertit en el motor d'actuacions favorables a regular, de nou, el temps al llarg del cicle de vida.

4.3.1. Les polítiques de temps i el cicle de vida a la UE

Des dels inicis de la dècada de 1990, s'observa la preocupació dels polítics i experts de la UE pels importants canvis demogràfics i laborals que s'han produït al llarg de les dues darreres dècades de finals del segle XX. Aquesta preocupació ha fet augmentar l'interès i els recursos per analitzar el cicle de vida i per mirar d'esbrinar la seva relació amb la dimensió temporal.

Certament, un dels desllorigadors principals d'aquest interès ha estat el progressiu i creixent procés d'envelliment de la població europea. Cal esmentar, a títol d'exemple, que el Consell Europeu celebrat a Lisboa l'any 2000 va acordar, entre altres coses, la necessitat de repensar la manera en què es distribueixen els períodes de treball, d'oci, de formació i de cura de les persones durant el cicle de vida laboral als països europeus. Aquesta necessitat es deriva dels canvis que, segons aquest enfocament, s'han produït en el context sociolaboral europeu. Per això convé tenir presents els canvis en les relacions entre els gèneres, la divisió del treball, les demandes de flexibilització per part de les empreses i l'assoliment de més qualitat de vida per part de la població ocupada. Les propostes concretes més immediates per afrontar aquests canvis han conduït a la revisió dels règims o dels períodes vigents de temps de treball remunerat, per la seva incidència en els sistemes de finançament de les pensions de la Seguretat Social.

L'acord de Lisboa s'ha vist reflectit, en primera instància, en l'impuls d'una nova línia de recerca, des del 2001 al 2005, centrada en la importància del cicle de vida o del curs de vida –life course, com en diuen en anglès–, impulsada per la Fundació Europea per a la millora de les condicions de vida i de treball (EURO-FOUND), amb seu a Dublín. Per fer-la efectiva, hi ha previstos quatre informes, tres dels quals ja han sortit. Aquí es comentaran, pel seu interès, el primer, aparegut el 2003 sota el títol *Time Use and a New Organisation of Time over Working Life* [L'ús del temps i una nova organització del temps a la vida laboral], amb la participació de diversos estudiosos, inclosos especialistes en geriatría, encapçalats per C. Naegele; i el segon, coordinat per D. Anxo i J.-Y. Boulin (2005), que es titula *Working time options over the life course: changing social security structures* [Les opcions del temps laboral en el curs de vida: canviant les estructures de la seguretat social], i es dirigeix més clarament cap a la reorientació del temps per tal de trobar alternatives al finançament de les pensions de la Seguretat Social.

Ambdós estudis tenen en comú la utilització del nou concepte de cicle de vida capaç d'analitzar la influència de les transformacions econòmiques i sociodemogràfiques que han tingut lloc en les darreres dècades en l'estructura del cicle de vida sociolaboral de la població europea. Comparteixen, a més, una mateixa línia argumental. Afirmen i evidencien que, d'uns anys ençà, el volum total d'hores de treball remunerat al llarg de la vida s'ha desenvolupat a través de combinacions prou diverses. El volum d'hores varia en funció de l'etapa vital en què es troben les persones, i tendeix a dibuixar un cicle laboral cada cop més curt, atès l'allargament del període formatiu de les persones joves i les jubilacions anticipades dels homes, la vida productiva dels quals continua sent, malgrat els canvis, el model preponderant.

L'interès d'aquests dos estudis rau en el fet que per primera vegada s'analitzen les causes i les conseqüències que impliquen les opcions (voluntàries o no) que les

persones prenen entorn del temps de treball remunerat al llarg de la seva vida laboral. A més a més, s'estudien les diverses estratègies i combinacions que cada persona fa a l'hora de compatibilitzar els diferents temps al llarg del cycle de vida laboral. En concret, prenen focalitzar el període que ells anomenen *rush hour of life*, i que es podria traduir com a «període àlgid o punta de la vida», on la població ocupada veu coincidir les millors expectatives laborals amb la màxima cura dels descendents (infants i adolescents) i ascendents (gent gran). En aquest període, la compatibilització arriba a ser la més difícil del cycle de la vida, i les opcions que prenen els homes i les dones sempre són diferents i expliquen en bona mesura la persistència de les desigualtats de gènere. Aquestes desigualtats són assenyalades i descrites en aquests informes, encara que, a diferència del que fan altres anàlisis realitzades des de la perspectiva de gènere, no s'expliquen de manera específica.

En qualsevol cas, gairebé quinze anys després del primer toc d'atenció sobre la importància del temps amb relació al cycle de vida d'aquell projecte de llei italià, aquests científics socials europeus afirmen que tenir present la dimensió temporal al llarg del cycle de vida els permet d'integrar totes les demandes d'ús social del temps. A més, cal ressaltar que el disseny de propostes d'actuació, en presentar el temps com una construcció social, en faciliten el canvi. També destaquen la necessitat d'un enfocament dinàmic de la dimensió temporal, capaç de relacionar el temps amb el cycle de vida, tal com va preveure Saraceno el 1986, tot i que les seves anàlisis són de caire quantitatiu. Per aconseguir-ho, empenen el concepte de *time arrangement*¹⁰, amb el qual detallen prou àmpliament les diverses opcions amb què les persones combinen el temps de treball remunerat amb la resta de temps destinats a les altres activitats (lleure, formació, tasques de cura), al llarg del seu cycle de vida laboral. Unes combinacions que, precisen, cal situar en la diversitat dels marcs institucionals presents en els diversos models d'estats del benestar, i en les quals, això sí, el caràcter subjectiu de les opcions individuals entorn del temps queda reduïda a les possibilitats d'aquest tipus d'anàlisis quantitatives. Tanmateix cal ressenyar, per damunt de tot, que l'esforç analític d'aquesta línia de recerca és innovador i extens i, a més, aporta dades comparatives entre la majoria dels països europeus. Els inconvenients d'ignorar la mesura qualitativa del temps no treu la vàlua dels resultats obtinguts ni l'interès de les propostes que se'n deriven. En concret, a grans trets, ambdós estudis coincideixen a demanar l'ampliació i la intensificació dels permisos laborals, en especial durant els períodes de la vida laboral amb més «pressió», per tal d'aconseguir l'allargament del cycle de vida laboral i canviar, en conseqüència, l'estructura dels règims de la Seguretat Social. En cap moment queda clar que aquestes propostes es reivindicuin com a polítiques de temps, tot i que un dels objectius finals sigui procurar més qualitat de vida a la població ocupada. Queda el dubte, doncs, si aquesta manca de vindicació és conseqüència de l'obvietat del contingut de les propostes –totes elles relacionades amb actuacions sobre el temps– o bé del fet de considerar que la inclusió d'aquestes actuacions sota el paraigües d'aquestes polítiques seria poc o gens pertinent.

Sigui com sigui, aquestes són les darreres propostes d'àmbit europeu sobre la dimensió social del temps que tenen a veure amb un dels principals eixos del projecte italià de 1990. Es podria dir que la seva aparició atorga validesa europea i institucional a les polítiques de temps entorn del cycle de vida, alhora que permet i facilita la continuació del debat i les reflexions sobre el tema del temps i del treball amb relació al benestar i els drets i deures dels ciutadans i ciutadanes. En concret, aquest projecte també ha permès la realització d'un tercer informe (2006) sobre els exemples innovadors d'organització del temps de treball, tenint en compte tota la vida laboral, que ja estan seguint les empreses pioneres en la realització d'aques-

¹⁰ La manca de consens sobre la traducció del nou concepte fa que aquí es proposi l'alternativa d'«arranjament de temps», tot i que es manté l'original anglès.

tes propostes. A més a més, ha d'aparèixer un darrer i quart informe que integri totes les orientacions sobre les polítiques i les actuacions a tenir en compte que s'han recollit en els tres informes previs, així com en altres estudis sobre la mateixa qüestió.

Les primeres reflexions crítiques que aquest escrit proposa sobre aquests dos informes, aquí ressenyats, volen recordar que les opcions personals que s'hi indiquen –entorn de la combinació del temps de treball i els altres temps, així com de les activitats corresponents– no sempre es trien de manera lliure i individual. El plantejament dels estudis, en particular en el segon cas, sembla partir d'un supòsit que confereix a la cronologia vital la capacitat d'obviar la pertinença de les persones a unes determinades classes socials, a uns gèneres específics i a unes ètnies o cultures concretes. Es tracta, sens dubte, d'un enfocament interessant pel que fa a la preocupació per aconseguir una millor redistribució dels recursos socioeconòmics de la Seguretat Social davant l'envelliment del conjunt de la població europea, però insatisfactori per abordar, precisament, el benestar o la qualitat de vida de la població ocupada al llarg de tot el seu cicle de vida.

Dit d'una altra manera, les limitacions del concepte de cicle de vida proposat per aquests estudiosos té a veure amb el no qüestionament de la norma que presideix la gran majoria dels estudis sobre el cicle de vida i el temps; és a dir, els derivats d'un concepte de temps que no té una altra centralitat que la del temps de treball, entès exclusivament com a sinònim de jornada laboral, i una dimensió temporal que privilegia la visió cronològica del temps. Aquest enfocament fa que quedin al marge, principalment, l'anàlisi de les dificultats derivades de la rigidesa que caracteritza ineludiblement la realització de les tasques de cura i la dimensió social del temps. Aquestes característiques –la rigidesa de la cura i el caràcter social de la dimensió temporal– són fonamentals a l'hora d'analitzar les transformacions i els problemes vinculats a cada etapa del cicle de vida, alhora que permeten d'analitzar molt més acuradament les relacions de desigualtat entre els gèneres; és a dir, les relacions que presideixen les opcions, sempre desiguals, que han d'afrontar els components de tots els altres col·lectius subordinats (persones joves, velles, discapacitades, d'ètnies minoritàries) en una organització social i temporal on només es privilegia el fet de tenir una disponibilitat laboral plena.

En aquest punt sabem que les reflexions anteriors ultrapassen l'interès merament teòric i empíric de l'anàlisi del temps amb relació al cicle de vida, perquè, una vegada més, el discurs teòric afecta les polítiques i les actuacions a emprendre o reorientar. I cal destacar, com a tret bàsic, que per desenvolupar polítiques de temps s'ha de tenir present, no tan sols la coordinació o la compatibilització dels diversos temps existents, sinó també el fet que no tots els temps són iguals, de la mateixa manera que no totes les activitats ni totes les persones que les protagonitzen estan en situació d'igualtat. No hem d'oblidar que a la societat contemporània on es desenvolupa el cicle de vida analitzat, quasi bé sempre es prioritza el temps que té una conversió directa en diners; a saber, el temps de treball remunerat i/o el temps destinat al consum, i en conseqüència se subestima, principalment, el temps de treball de cura, igual que es fa amb el destinat a d'altres activitats cíviues, perquè, malgrat que aquests altres temps siguin fonamentals per a la reproducció de la vida i de la societat, no tenen una recompensa econòmica, si més no de caire immediat. Probablement aquest sigui un dels motius pels quals aquest temps de la reproducció no s'hagi inclòs en aquestes anàlisis sobre el temps de treball i la Seguretat Social, encara que, paradoxalment, l'interès primer de l'estudi hagi partit del creixent envelliment de la població, on aquest temps i el treball de la reproducció –una mica més complex que el de la cura–, s'haurà de tenir present, ja que cada cop és i serà més necessari.

5. CONCLUSIONS

Tal com hem intentat fer palès en aquest escrit, elaborar un balanç sobre les polítiques de temps fa necessari recuperar les reflexions i les propostes que a la dècada de 1980 formulen les científiques socials del sud d'Europa interessades a promoure actuacions entorn del temps i el benestar. Es tracta d'unes aportacions i unes propostes que, com s'ha explicat, tenen per lema «Les dones canvien el temps» i es recullen en un avantprojecte de llei. El reconeixement del caràcter pioner d'aquesta experiència italiana és el que ha portat a les persones que escriuen aquestes pàgines a prendre el contingut de l'esmentat projecte de llei com el guió a seguir a l'hora de fer-ne un primer balanç quan ja han passat més de vint anys. És així que la present revisió ha versat sobre els tres eixos plantejats en la llei del temps: el cicle de vida, la jornada laboral i la ciutat. La pregunta inicial que ha inspirat aquest escrit es podria formular en els següents termes: què en queda, de la proposta de llei italiana?

A l'hora de ressenyar les conclusions, cal afirmar, d'entrada, que no es tracta d'un projecte fallit, si bé cal matisar els termes d'aquesta afirmació. El cas és que sembla possible apuntar que el conjunt de la proposta de llei ha estat un èxit que ha trobat resistències per fer-se explícit. L'èxit es remet a l'encert d'haver posat damunt la taula les qüestions clau de la problemàtica del temps a les societats contemporànies, mentre que les resistències cal cercar-les en les actuacions més reconegudes fins ara com a polítiques de temps. En concret, les polítiques de temps i ciutat desenvolupades des d'instàncies i coneixements molt més a prop de l'interès per l'espai urbà com a centre d'atenció, que de les polítiques primeres entorn del temps i el benestar amb perspectiva de gènere, allunyades, per tant, dels altres dos grans eixos previstos en el projecte primerenc de les dones italianes, i que són bàsics per abastar la dita problemàtica del temps; a saber, les actuacions capaces de posar de manifest la importància del temps en el decurs del cicle de vida, i aquelles orientades a fer evident la necessitat de regular i de reordenar el temps de treball.

Si bé és cert que en els darrers vint anys s'han dut a terme actuacions entorn del temps de treball per pal·liar la crisi de l'ocupació, no és menys cert que aquestes actuacions no han estat reconegudes o reclamades com a polítiques de temps. També és ben cert que aquestes polítiques laborals al voltant de la jornada de treball tenen molt més ressò social que les experiències impulsades a partir de la proposta italiana, atesa la importància del temps de treball.

Així doncs, ens trobem davant la paradoxa que suposa comprovar que les idees clau plantejades en la llei del temps italiana s'han acabat recollint en altres camps d'intervenció de la política social que, per cert, sovint no suporten la perspectiva de gènere com un estigma. Aquest és un fet que, malgrat tot i segurament, caldria valorar positivament si no fos perquè totes aquestes polítiques no qüestionen la centralitat del temps de treball remunerat a l'hora d'organitzar la vida de les perso-

nes, les empreses i les ciutats. Tant és així que aquest temps de treball esdevé el model de referència temporal de les pautes, els valors i les activitats que organitza la societat, de manera que els imaginaris col·lectius el consideren com a l'únic a tenir en compte a l'hora d'idear el projecte de vida personal i d'establir la font de prestigis socials. Aquests imaginaris tenen una percepció del temps i de la jornada laboral basada en una tradició cultural industrial la qual, al seu torn, topa de ple amb les propostes de les polítiques de temps.

Per tot plegat, sembla més indicat llegir aquesta manca de qüestionament de la centralitat del temps de treball remunerat en termes d'interessos econòmics i de relacions de poder que no pas en termes d'oblit. Per això, s'hauria de permetre que les polítiques de temps, no tan sols revisessin la centralitat del temps de treball productiu, sinó que també tinguessin capacitat per intervenir a escala sectorial i estatal, i s'hauria d'entendre que les polítiques de temps i ciutat no han de ser només plans territorials d'horaris i d'actuacions destinades a la planificació del temps urbà, bàsicament, perquè des d'aquesta perspectiva se ceneixen al terreny dels urbanistes i se situen menys lluny dels plantejaments inicials més propers a la millora del benestar.

En definitiva, sembla difícil fer propostes per procurar més benestar als ciutadans i ciutadanes ignorant o menystenint el lligam fonamental entre el temps i el treball que hi ha a les societats contemporànies. La raó de l'èxit de les actuacions entorn del temps i la ciutat, de la curta existència de les polítiques entorn del cycle de vida, o del no reconeixement de les polítiques del temps de treball com a polítiques de temps és una qüestió suggerent però mancada d'arguments explicatius.

Cal reconèixer l'augment progressiu de l'interès per les qüestions relacionades amb el temps que s'ha mostrat des de la Unió Europea, segons s'indica a les estadístiques socials promogudes per la UE, que s'han acabat materialitzant en un projecte d'harmonització de la metodologia dels pressupostos de temps. Mitjançant aquest procés s'està acomplint el gran repte de convèncer el Parlament Europeu de la necessitat de finançar la generació d'aquest tipus de dades. Paral·lelament, també cal destacar que durant els darrers anys s'ha vist créixer el nombre de projectes locals entorn de les polítiques de temps finançats amb fons europeus del programa EQUAL. Així doncs, és fàcil comprovar que algunes de les experiències alemanyes, franceses, holandeses i espanyoles en aquesta matèria s'inscriuen en el marc d'aquest programa que, entre d'altres coses, respon a l'objectiu de millorar la igualtat d'oportunitats entre els homes i les dones.

Tal vegada, però, també s'ha de dir que aquesta aparició i presència de la dimensió europea en les polítiques de temps no posa fi a la paradoxa que les acompanya des del seu naixement: els països escandinaus, que és on hi ha més benestar i igualtat, no hi ha polítiques de temps. Aquesta paradoxa es fa evident quan s'observen les darreres xifres estadístiques produïdes per EUROSTAT entorn de l'ús del temps. Aquestes dades posen de manifest diferències nacionals en la distribució desigual de la càrrega total de treball entre els homes i les dones, i els països del nord són els que menys desigualtat registren. Més enllà de l'evidència empírica, les raons d'una presència de les polítiques de temps més o menys significativa i de l'aparent paradoxa que les acompanya ens remetent a diferents aspectes. En primer lloc, a les diferents tradicions que emparen l'origen i la consolidació de l'estat del benestar; en segon lloc, a la diferent consolidació del concepte de ciutadania que se'n deriva; i, en tercer lloc, a la mateixa idiosincràsia cultural dels models familiars.

Podem concloure, doncs, tot dient que el temps ha demostrat ser una eina clau a l'hora de fer visibles els límits de l'actual estat del benestar, perquè evidencia una distribució desigual en els usos socials del temps entre els homes i les dones, i

aquesta distribució té a veure amb més treball i menys benestar. En aquesta tessitura, és imprescindible revisar el concepte de ciutadania a fi de replantejar el contracte social entre gèneres; una tasca que es pot veure recolzada pel desenvolupament de polítiques de temps, sempre i quan aquestes estiguin pensades des de la lògica que lliga temps i benestar, i que recorda que les seves actuacions, siguin de la mena que siguin, han de considerar la centralitat del temps de treball, tot aconseguint que el temps de vida sigui l'horitzó obligat. El debat és obert.

BIBLIOGRAFIA

- ADELANTADO, J. (coord.) (2000): *Cambios en el Estado de Bienestar*. Barcelona: Icaria.
- ALIAGA, C. (2006): *How is the time of women and men distributed in Europe?* Eurostat Statistics in focus 4/2006.
- ALVARO PAGE, M. (1996): *Los usos del tiempo como indicadores de las discriminaciones entre los géneros*. Madrid: Instituto de la Mujer, Colección Estudios n.º 46.
- AMOREVOLE, R.; COLOMBO, G.; GRISENDI, A. (1996): *La banca del tempo*. Milà: Franco Angeli.
- ANTILLA, T. (2004): "Why is it difficult to implement daily working time reductions?" Paper del 9th *International Symposium on Working Time, Paris, 26th-28th February*.
- ANXO, D.; BOULIN, J. Y. (2005): *Working time options over the life course: Changing social security structures*. Gothenburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- BALBO, L. (1986): «I processi della riproduzione: cultura dei bisogni e nuovi diritti quotidiani», a: Bimbi, F.; Capecchi, V. *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milà: Franco Angeli.
- BALBO, L. (1987): *Time to Care. Politiche del tempo e diritti quotidiani*. Milà: Franco Angeli.
- BALBO, L. (1991): *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli.
- BALBO, L. (1979): «La doppia presenza». Inchiesta, n.º 32. [traducció castellana a: BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C. (1994): *Las mujeres y el trabajo: rupturas conceptuales*. Barcelona-Madrid: FUHEM-ICARIA.]
- BAILLY, M. J-P (2002): *Le temps des villes. Pour une concordance des temps dans la cité*. Paris: Conseil économique et social. Section du cadre de vie (informe).
- BELLONI M.C. (1994): "Che cos'è il tempo libero" a *Sociologia del lavoro* n.º 56 (pp. 17-32)
- BELLONI, M. C.; BOULIN, J. Y.; JUNTER-LOISEAU, A. (2000): «Del tiempo de trabajo a los tiempos de la ciudad», a: Maruani, M; Rogerat, C.; Torns, T. (dirs.). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- BELLONI, M. C.; BIMBI, F. (1998): *Microfisica della cittadinanza. Città, genere, politiche dei tempi*. Milà: Franco Angeli.
- BERGMANN, W. (1992): «The problem of Time in Sociology. An overview of the literature on the state of theory and research on the "Sociology of Time", 1900-82». *Time & Society*, vol. 1 (1), pp.81-134.
- BETTIO, F.; SIMONZZI, A.; VILLA, P. (2004). *The «care drain» in the Mediterranean: notes on the Italian experience*. Roma: Fondazioni Brodolini. [Working Paper. European Project GALCA].
- BETTIO, F. ET. AL. (1998): *Care in Europe*. Comissió Europea.
- BIMBI, F. (1995): «Metafore di genere tra lavoro non pagato e lavoro pagato. Il tempo nei rapporti sociali di sesso». *Polis*, 3.
- BIMBI, F. (1999): «Measurement, Quality and Social Changes in Reproduction Time: the Twofold Presence of Woman and Gift Economy», a: Hufton, Y.; Kravaritou, O. (coord.). *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.
- BIMBI, F. ; CAPECCHI, V. (eds.). (1986): *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milà: Franco Angeli.
- BONFIGLIOLI S. (1995): «Il piano regolatore degli orari urbani». *A: Urbanistica*, núm. 103, pàgs. 46-65.
- BONFIGLIOLI, S.; MAREGGI, M. (eds.). (1997): *Il tempo e la città fra natura e storia*. Roma: Urbanistica Quaderni.
- BÖHNKE, P. (2005): *First European Quality of Life Survey: Life satisfaction, happiness and sense of belonging*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- BORCHORST, A.; SIIM, B. (1996): «Las mujeres y el Estado del Bienestar avanzado. ¿Una nueva forma de poder patriarcal?», a: Showstack Sassoon, A. (coord.). *Las mujeres y el Estado*. Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones.

BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C. (1994). *Las mujeres y el trabajo*. Barcelona: FUHEM-ICARIA.

BORDERÍAS, C.; LÓPEZ GUALLAR, P. (2001). *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en Ildelfonso Cerdà*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

BOULIN, J. Y.; LALLEMENT, M.; LEFEVRE, G.; SILVERA, R. (1998): «Temps de travail et modes de vie. Quelques resultats d'une enquête empirique», a: *Futuribles*, 237.

CARRASCO, C. (dir.). (2001): *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Publicacions Universitat Barcelona.

CARRASCO, C.; RECIO, A. (2001): «Time, work and gender in Spain», a: *Time & Society*, vol.10 (2/3), pp. 277-301.

CARRASCO, C. et al. (2003): *Tiempos, trabajos y flexibilidad: una cuestión de género*. Madrid: Instituto de la Mujer.

CARRASCO, C.; DOMÍNGUEZ, M. (2004): *Temps, treball, i ocupació. Desigualtats de gènere a la ciutat de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, Estudis/Monografies 3.

CARRASCO, C.; MAYORDOMO, M.; DOMÍNGUEZ, M.; ALABART, A. (2004): *Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica*. Madrid: Consejo Económico y Social.

CASTILLO J. (1997): La irresistible ascensión de las máquinas del tiempo. En *Revista Internacional de Sociología*. Tercera Epoca. Nº 18. Set-Dic. 1997.

CIPOLLA C.; FURLOTTI R. (1996): " Conessioni temporali. I ritmi della compatibilità" a Borghi V.; Larosa M. K. *Tempo di lavoro, tempo di vita*. Monográfico de Sociologia del Lavoro nº 58.

CIRES (1991). *La realidad social en España*. Madrid: Fundación BBV/BBK/Caja de Madrid.

COLECTIVO IOE (1996): *Tiempo social contra reloj. Las mujeres y la transformación en los usos del tiempo*. Madrid: Instituto de la Mujer.

CORDONI, E. (1993): «Las mujeres cambian los tiempos», a: *Cuadernos de Relaciones Laborales*, vol. 2, pp. 281-299.

CORRADI (1998): «La città just-in-time. Per una critica dei tempi neoliberali», a: Paloucci, G. (a càrrec de): *La città macchina del tempo*. Politiche del tempo urbano in Italia. Milà: FrancoAngeli.

DALY, M.; LEWIS, J. (2000): «The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states», a: *British Journal of Sociology*, vol. 51, núm. 2, pp. 281-299.

DUMAZEDIER J. (1992): Le temps libre, cet inconnu. En *Futuribles* Mayo-Junio 1992. Pgs. 227-237

DURÁN, M. A. (1986): *La jornada interminable*. Barcelona: Icaria.

DURÁN, M. A. (1991): «La conceptualización del trabajo en la so-ciedad contemporánea», a: *Economía y Sociología del Tra-bajo*, núm. 13-14, pp. 8-22.

DURÁN, M.^a. A. (coord.) (1998): *The future of work in Europe (gendered patterns of time distribution)*. Comisión Europea DGV.

ELDER, G. H. (1984): *Life Course Dynamics Trajectories and Transitions*. Nova York: Cornell Universty Press.

ELIAS, N. (1997): *Sobre el tiempo*. Mèxic: F.C.E. (2a. ed.).

FRAISSE, G. (2001): *Les deux gouvernements: la famille et la Cité*. París: Gallimard.

FITZPATRICK, T. (2004): «Social Policy and Time», a: *Time & Society*, vol.13, núm. 2/3; pp. 197-219.

GARCIA RAMON, D. CANOVAS, G. PRATS, M. (1995): *Les dones i l'ús del temps a Barcelona. El cas del barri de Sants*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

GALBRAITH, J. K. (1992): *La sociedad opulenta*. Barcelona: Ariel.

GASPARINI G. (1998): *La dimensione sociale del tempo*. Milan, FrancoAngeli.

GELAMBÍ, M. (2001): «Polítiques públiques i relacions de gènere: les polítiques d'igualtat entre homes i dones a Catalunya», a: R. Gomà-J. Subirats (coords.). *Govern i polítiques públiques a Catalunya (1980-2000)*. Autonomia i Benestar. Barcelona: Serv. Pub. Univ. Autònoma Barcelona.

HELLER, A. (1977): *Sociología de la vida cotidiana*. Barcelona: Península.

HERNES, H. (1990): *El poder de las mujeres y el Estado del Bienestar*. Madrid: Vindicación.

HERNES, H. (1996): «Las mujeres y el Estado de Bienestar: la transición de la dependencia pública a la dependencia privada», a: Showstack Sassoon (coord.): *Las mujeres y el estado*. Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones.

HUFTON, O.-KRAVARITOU, Y. (1999): *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.

IBÁÑEZ, J. (1994). *Por una sociología de la vida cotidiana*. Madrid: Siglo XXI.

INE (2003): *Encuesta de empleo del tiempo (EET) 2002-2003*.

IZQUIERDO, M. J. (1988): *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*. Madrid: Instituto de la Mujer.

JUNTER-LOISEAU, A.; TOBLER, C. (1999): «Reconciliation of domestic and care work with paid work. Approaches in international legislation and policy instruments and in the scientific discours», a: Hufton, O.; Kravaritou, Y. *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.

KRIEGER, H (Coord.) (2003): «Time Use and a New Organisation of Time over Working Life»,

a: Congrès de la International association for time use researchs: Comparing time – the 25th IATUR “Time Use Research”: Brusel·les, 2003.

LAZARSELD, P.; JAHODA, M.; ZEISEL, H. (1996) : *Los parados de Marienthal*, Madrid, Ediciones de La Piqueta.

LEWIS, J. (1998): *Gender, social care and welfare state restructuring in Europe*. Aldersgot: Ashgate.

MARUANI, M.; ROGERAT, CH.; TORNS, T. (coord.) (2000): *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.

MORENO, S. (2003): *La quotidianitat , un nou valor polític?* Barcelona: Nous Horitzons.

NAEGELE, C.; BARKHOLDT, C.; De VROOM, B.; GOUL ANDERSEN, J.; KRÄMER, K. (2003): *A new organisation of time over working life*. Luxemburg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions (EUROFOUND).

NIEMI, I. (2006a): «La armonización de las encuestas sobre el uso del tiempo: la aportación de EUROSTAT», a: Curs d'estiu de la Universitat del País Basc. Haciendo Visible la Economía Invisible. San Sebastián, 26, 27 i 28 de juny (fotocòpies).

NIEMI, I. (2006b): «El uso del tiempo en España comparado con otros países europeos», a: Curs d'estiu de la Universitat del País Basc. Haciendo Visible la Economía Invisible. San Sebastián, 26, 27 i 28 de juny (fotocòpies).

NOWOTNY, H. (1989): *Tempo privato. Origine e struttura del concetto di tempo*. Bolonya: Ed. Il Mulino.

PARKINS, W. (2004): «Out of time. Fast subjects and slow living», a: *Time & Society*, vol. 13. núm. 2/3, pp. 363-382.

PATEMAN, C.(1994): *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.

PERRON, D. (2005): «Gender Mainstreaming and Gender Equality in the New (Market) Economy: An Analysis of Contradictions», a: *Social Policy*, 12, pp. 389-411.

PERULLI, A. (1996): *Il tempo da oggetto a risorsa*. Milà: Franco Angeli.

PRATS, M. (1995): *Mujeres, ciudad y tiempo cotidiano: un enfoque cuantitativo del tiempo de las mujeres de 25 a 50 años en Barcelona*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans.

PRATS, M. (1997): *Temps i vida quotidiana de les dones de Barcelona*. Tesi doctoral. Bellaterra: UAB-Dpt. de Geografia.

PROGRAMA MUNICIPAL PER A LES DONES (2001-2004), (2002). Direcció de Planificació. Serveis Personals. Ajuntament de Barcelona.

PRONOVOST, G. (1996): *Sociologie du temps*. París: De Boeck.

RAMOS TORRE, R. (ed.) (1992): *Tiempo y sociedad*. Madrid: CIS.

RECIO, A. (2002): «La jornada laboral: una cuestión multi-forme», a: García Laso, A.; Sanguinetti, W. Sindicatos, cambios económicos y sociales. Salamanca: Univ. Salamanca. Revista «Mientras tanto» /82, (2001): monográfico sobre «Trabajos, tiempos, sociedad».

RUBERY, J.; MAIER, F. (1995). "Equal opportunity for women and men and the employment policy of the EU- a critical review of the European's Union approach" a *Transfer*, 1 (4).

SARACENO, C. (1995): "Familismo ambivalente y clientelismo categórico en el Estado del Bienestar italiano", a: Sarasa, S.; Moreno, L. *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*. Madrid: CSIC.

SARACENO, C. (1986): «Uomini e donne nella vita quotidiana. Ovvero, per una analisi delle strutture di sesso della vita quotidiana», Bimbi, F.; Capecchi, V. *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milà: Franco Angeli.

SARALEGUI, J. (1997): «Proyecto del Instituto Nacional de Estadística para la encuesta europea de Empleo del Tiempo en España (EET) Eurostat». *Revista Internacional de Sociología*, núm. 18, pp.193-204.

SEGALINI, M. (2006): «Un model d'integració del temps en la política de planificació de la ciutat de Cremona», a: Congrés Internacional del Temps: Temps, Ciutadania i Municipi. Barcelona, 24, 25 i 26 de maig.

SENSAT, N.-VARELLA, R. (1998): «Las políticas dirigidas a las mujeres: la acción pública para la igualdad entre los sexos», a: R. Gomà-J. Subirats (eds.). *Políticas públicas en España: contenidos, redes de actores y niveles de gobierno*. Barcelona: Ariel.

SCHIERUP, C.; HANSEN, P.; CASTLES, S.; (2006). *Migration, Citizenship, and the European Welfare State: A European Dilemma*, University of Oxford.

SIIM, B. (2000): *Gender and citizenship politics and agency in France, Britain and Denmark*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.

SILVERA, R. (1998): «Les femmes et la diversification du temps de travail: nouveaux enjeux, nouveaux risques». *Revue des Affaires Sociales*, 52.

SINGLY, F. (1999): «Une construction sociologique des temps maternel et paternal», a: Hufton, O; Kravaritou, Y. (coord). *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.

SZALAI, A. (coord.). (1972): *The Use of Time: Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*. La Haya: Mouton.

THOMPSON, E. P. (1967): «Work-discipline and industrial capitalism», a: *Past and Present*, 38; traducció castellana: «Tiempo, disciplina de trabajo y capitalismo industrial» a, *Tradicción*,

revuelta y conciencia de clase. Barcelona: Crítica.

TORNS, T. (1994): «Women and the distribution of time», a: VVAA. A wider vision. Bruselas: IRIS-EC.

TORNS, T. (2001a): «El tiempo de trabajo de las mujeres: entre la invisibilidad y la necesidad», a: C. Carrasco (dir.). Tiempos, trabajos y género. Barcelona: Publicacions Universitat Barcelona.

TORNS, T. (2001b): «¿Para qué un banco de tiempo?», a: Mientras Tanto, 82.

TORNS, T. (2003): *Les polítiques de temps: un repte per a les polítiques de l'Estat del Benestar*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons. <http://www.noushoritzons.org>. [Versió reduïda en castellà a: Trabajo, núm. 13 (2004).]

TORNS, T. (2005): «De la imposible conciliación a los permanentes malos arreglos». Cuadernos de Relaciones Laborales, 23, vol.1.

TORNS, T.; MIGUELEZ, F. (dirs.) (2000): *Temps i Ciutat*. Barcelona: Consell Econòmic i Social de Barcelona.

TORNS, T.; BORRAS, V.; CARRASQUER, P. (2004): «La conciliación de la vida laboral y familiar, ¿Un horizonte posible?». Sociología del Trabajo, núm. 50, pp. 111-137.

TORNS, T.; BORRAS, V.; MORENO, S. (2004): *La vida quotidiana: exploració d'un marc conceptual i d'una proposta de indicadors*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

TORNS, T.; MORENO, S. (2005): *De l'Estat del benestar al benestar quotidià*. Bellaterra, - ICD-QUIT. Informe de Recerca.

TORNS, T.; MIGUELEZ, F.; BORRAS, V.; MORENO, S.; RECIO, C. (2006). El Temps de treball: Balanç d'actuacions a la Unió Europea. Barcelona: CESB (en premsa)

VVAA (1990): *Le donne cambiano i tempi*. PCI (fotocòpies).

VVAA (1995): Jornades sobre les dones i el temps, Direcció de Planificació, Recerca i Desenvolupament. Serveis Personals. Ajuntament de Barcelona, maig 1995 (fotocòpies).

ZAPATA BARRERO, R. (2001): *Ciudadanía, democracia y pluralismo cultural : hacia un nuevo contrato*. Rubí: Anthropos.